

Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde, 1877

bron

Handelingen der algemeene vergadering van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden, gehouden aldaar den 21sten Juni 1877, in het gebouw der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. E.J. Brill, Leiden 1877.

Zie voor verantwoording: http://www.dbnl.org/tekst/_jaa002187701_01/colofon.htm

© 2004 dbnl

**Handelingen der algemeene vergadering van de
Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde
te Leiden,**

*gehouden aldaar den 21sten Juni 1877, in het gebouw van de
Maatschappij 'tot Nut van 't Algemeen'.*

Tegenwoordig de Leden van het Bestuur: Dr. A. *Kuener*, Voorzitter; Dr. R. *Fruin*, Dr. W. *Pleyte*, Dr. C.P. *Tiele*, Dr. W.N. *du Rieu*, Penningmeester; Dr. H.C. *Rogge*, Bibliothecaris; Dr. J. *Verdam*, Secretaris.

Het Eerelid Dr. J.T. *Bergman* en de Leden: Dr. W. *Muurling*; D.J. *den Beer Poortugael*; Dr. M.F.A.G. *Campbell*; Dr. M. *de Vries*; Mr. J.W. *Tydeman*; T.H. *de Beer*; H. Th. *Boelen*; J. *Tideman*; J.H. *Scheffer*; J.M.E. *Dercksen*; G.J. *Spoor*; P.H. *Witkamp*; Dr. W. *Scheffer*; A.M.L. *Rümke*; Dr. H.G. *Hagen*; M.W. *Scheltema*; Mr. *Abr. de Vries Jz.*; Joh. *Hilman*; J.H. *Eichman*; F.S. *van de Pavord Smits*; Jhr. W.I.C. *Rammelman Elsevier*; Mr. A.W. *Jacobson*; Mr. C. *Vosmaer*; W.L. *de Sturler*; Mr. W.J. *d'Ablaing van Giessenburg*; Mr. T.M.C. *Asser*; Johs. *Dyserinck*; Dr. J.H. *Scholten*; Dr. J.J. *Prins*; Mr. H. *Obreen*; W.P. *Wolters*; Dr. W.C. *van den Brandeler*; Dr. W.H.D. *Suringar*; G.T.N. *Suringar*; Mart. *Nijhoff*; Mr. D.H. *Levyssohn Norman*; W.J. *Hofdijk*; M.A. *Perk*; Dr. C.G. *Cobet*; Dr. W. *Palmer van den Broek*; Dr. T. *Zaayer*; Jhr. J.E.H. *Hooft van Iddekinge*; Dr. M.J. *de Goeje*; Jhr. Mr. J.G.H. *Tets van Goudriaan*; D.F. *van Heyst*; J.C.

Drabbe; H. Witte; F. de Stoppelaar; Gualth. Kolff; Dr. L.W.E. Rauwenhoff; Mr. J. de Wal; Dr. C.E. van Koetsveld; P.A. Tiele; J.A. van Dijk; Dr. P.J. Cosyn; J. Craandijk; A. Ising; Joh. Gram; Dr. K. Sicherer; Mr. A.A. de Pinto; Dr. J. ten Brink; Mr. J.A. Jolles; F. Smit Kleine en Dr. W.L. van Helten.

[Toespraak van de voorzitter, A. Kuenen]

Te 11 uren opent de Voorzitter de Vergadering met de volgende toespraak:

Mijne Heeren, Geachte Medeleden!

Aan Haar, die gisteren ten grave werd gedragen wijden wij onze eerste gedachte. In de algemeene vergadering dezer vaderlandsche maatschappij, die den Koning tot haar beschermheer heeft en de koninklijke Prinsen onder hare eereleden telt, mag de zware slag, die ons Vorstenhuis en geheel Nederland getroffen heeft, niet onvermeld blijven. Al mocht dat ook, wij zouden er niet van willen zwijgen. Wij beseffen allen diep, dat wij door het afsterven onzer geëerbiedigde Koningin als volk armer zijn geworden. Wij denken gaarne met eerbied aan onze meerderen; het is ons behoefte, op te zien tot hen, die boven ons zijn geplaatst. En zij, wier dood wij betreuren, versierde den troon, dien Zij bekleedde. Hare groote gaven verwierven Haar alom bewondering en liefde, die van Haar afstraalden op het Nederlandsche volk,

waarmede Zij zich had vereenzelvigd en dat Zij daarom, als ware Zij zelve daaruit voortgesproten, vertegenwoordigde. Zij had dat volk lief, zijne geschiedenis, zijne taal, zijne letterkunde. Haar naam, met erkentelijkheid genoemd door talrijke beweldadigden, voor altijd verbonden aan menig werk der liefde, zal ook onder ons in eere blijven. Zacht ruste Haar gebeente in het graf, dat reeds van zoo vele onvergetelijke dooden het stoffelijk overblijfsel bergt! Mogen Haar koninklijke geest en Hare vorstelijke talenten worden voortgeplant in Hare zonen, ter bevestiging van het verbond tusschen Oranje en Nederland, dat wij als den hechten steun van ons onafhankelijk volksbestaan dankbaar waardeeren en, als vrije mannen en vrienden der vaderlandsche letterkunde, met al onze macht wenschen in stand te houden!

Tot hiertoe kon ik mij verzekerd houden van Uw aller instemming: wat ik uitsprak was de gedachte van ieder Uwer. Maar nu ik mijne eigenlijke taak aanvang, gevoel ik mij wel eenigszins bezwaard. Toen in October l.l. een voorzitter moest worden benoemd en de keuze op mij viel, heb ik dat ambt met schroom aanvaard. De welwillendheid mijner medeleden in het Bestuur en in de Maandelijksche Vergadering heeft mij, gedurende de verloopende maanden, het werk licht gemaakt en de bedenkingen, die mij aanvankelijk terughielden, bijna doen vergeten. Maar nu ik hier voor U sta, komen ze met vernieuwde kracht bij mij op. Zeker, het is mij een genot, U allen het 'welkom!' toe te roepen. Als ik bedenk, wat ons saam verbindt en samenbrengt, dan kan ik mij in Uw midden niet misplaatst gevoelen en moet ik het mij tot eene eer rekenen tot U het

woord te mogen voeren. Maar er wordt, om hier met recht voor te gaan, méér gevorderd dan liefde voor de Nederlandsche Letterkunde. En wat er bovendien vereischt wordt, dát is het juist, wat mij ontbreekt.

Men verhaalt van een ambtenaar aan een onzer Ministeriën, dat hij, geroepen om een jaarlijks terugkeerenden rondgaanden brief op te stellen, zich verplicht achtte vooraf na te gaan, hoe zijne voorgangers, van het herstel der Nederlandsche onafhankelijkheid af, zich van die taak gekweten hadden. Mocht ooit een voorzitter van de Maatschappij der Nederlandsche, Letterkunde bij zijne voorbereiding tot de leiding der Algemeene Vergadering, dien weg willen opgaan, dan kan ik hem een goeden raad geven. Hij behoeft niet hooger op te klimmen dan tot de toespraak van mijnen onmiddellijken voorganger. Het is van mijne zijde een waagstuk, op dit oogenblik de herinnering aan die rede bij U te verlevendigen, maar - gij hadt haar toch niet vergeten, en bij het belang der zaak moet natuurlijk dat van mijn persoon achterstaan. Met uitnemende juistheid heeft Fruin ten vorigen jare den werkkring van de Maatschappij en van haar bestuur omschreven zoodat ik althans geen beter programma zou kunnen geven en geen ander verlang. Doch uit zijne voorstelling vloeit rechtstreeks eene gevolgtrekking voort, die ik dan ook niet aarzel te aanvaarden. Indien de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde de wetenschappelijke beoefening van onze taal en van onze geschiedenis moet bevorderen, en wel door hare boekerij zoo volledig mogelijk te maken en door geldelijke ondersteuning van de uitgave der oorkonden, - dan behoort ook de leiding, althans de opperste leiding van haren arbeid te worden toevertrouwd aan hen, die zich op haar gebied volkomen te huis gevoelen en daar de ridderspo-

ren hebben verdiend. Voor anderen is plaats, ruim plaats zelfs in hare gelederen, maar niet of nauwelijks in den staf, die hare bewegingen leidt.

Gij begrijpt thans, wat mij belemmert, maar vraagt tevens, wáárom ik dan eene taak heb op mij genomen, waartoe ik mij niet ten volle berekend acht? Gij hebt recht, M.H.! en, na gewezen te hebben op de omstandigheden, die het zoo met zich brachten, moet ik, tot mijne eigene verantwoording, Uwe aandacht vestigen op de keerzijde van de zaak. Er is ook iets goeds in, dat nu en dan, als de uitzondering die den regel bevestigt, een van de leeken dit gestoelte beklimt. Hij kan verklaren - wat ik althans niet aarzel te doen - dat hij volledig instemt met die opvatting van de taak der Maatschappij, die, gestreng toegepast, hem en zijns gelijken uit de eereambten zou weren. Hij zou ook, indien daartoe termen bestonden, nog eene andere rol op zich kunnen nemen. Wij zetten ons hier neder, óók om ons door den Voorzitter onze plichten jegens de Maatschappij onder het oog te laten brengen, en, als het blijkt dat wij in de vervulling daarvan te kort schieten, de wel verdiende berisping te ondergaan. Het is denkbaar - ik spreek geheel in het afgetrokkene - dat soms onze natuurlijke voorgangers aan zulk eene vermaning behoefte hadden: die zou hun dan door een Voorzitter, zooals ik ben, kunnen worden toegediend. Ditmaal evenwel kunnen zij volkomen gerust zijn. Mijn kort overzicht van den toestand der Maatschappij zal, wat hen aangaat, deels eene lofrede kunnen wezen, deels eene aanbeveling van onze vereeniging aan hunne verdere goede zorg.

Onvruchtbaar was de laatste jaarkring zeker niet. Van den *Spiegel Historiael*, 2de Partie, zag ééne aflevering, de zesde, het licht; de zevende, tevens de laatste, zal

spoedig zijn afgedrukt. Voor mijnen opvolger blijft dus de aangename taak bewaard, aan onze medeleden von Hellwald, M. de Vries en Verwijs den dank van de Maatschappij over te brengen voor de niet geringe moeite, aan de uitgave van dat werk besteed. Ten aanzien van Dr. Fruin mag ik zelf mij reeds van die verplichting kwijten. De door hem bezorgde 'Enquete ende Informacie' van het jaar 1496 ligt voltooid voor ons, en daarnevens een zeer welkom Bijvoegsel, inhoudende de zettingen en omslagen van 1496, 1515 en 1518, dat aan de koopers van het eerstgenoemde boek gratis is toegezonden. Die uitgaven kwamen tot stand zonder noemenswaardige geldelijke opofferingen van onze Maatschappij, dank zij den ijver en de onbaatzuchtigheid van de leden der Firma Brill, die het mij aangenaam is, bij deze gelegenheid openlijk en met erkentelijkheid te vermelden. Beide de 'Enquete' en het Bijvoegsel beantwoorden ten volle aan hetgeen Fruin als eerste vereischte voor ondersteuning van wege onze Maatschappij genoemd heeft: ze zijn volkomen 'ongenietbaar'. Maar welk een schat van wetenswaardige bijzonderheden uit die stukken kan worden afgeleid door wie ze weet te gebruiken, is ons uit het Gids-artikel van ons medelid Mr. J.A. Sillem nu reeds gebleken. Lof en dank aan Dr. Fruin voor de moeite, die hij zich ook nu weder heeft getroost! Wij, die van nabij weten, hoe vele echt praktische voorstellen de Maatschappij reeds aan hem te danken heeft en hoe hij steeds bereid is om uit te voeren wat hij in het belang der wetenschap heeft ontworpen, wij zien hem zeer noode uit het Bestuur scheiden. De Wet wil het zoo en moet worden opgevolgd. Maar de Maatschappij kan evenmin zijne voorlichting missen als zijne medewerking. Zij blijft rekenen op beide en vertrouwt, dat zij die nimmer te vergeefs zal inroepen.

Uw besluit ten aanzien van het verder gebruik der renten van het Fonds wordt uitgevoerd. Hoe dat geschiedt, zal U in het jaarlijksch verslag, zoo aanstonds door den Secretaris uit te brengen, worden medegedeeld. Ik zal hem het gras niet voor de voeten wegmaaien, en dat te minder omdat het door hem zelve is gekweekt. Het eenige, wat ik mij voorbehoud, is wat hij niet kan uitspreken: de betuiging onzer welgemeende erkentelijkheid voor den dienst, welken hij aan de Maatschappij bewijst - ééne proeve uit vele van zijnen ijver, de reeds bijna overbodige bevestiging van onze overtuiging, dat hij, in het ambt dat hij bekleedt, de rechte man is op de rechte plaats.

Wanneer ik thans op onze boekerij Uwe aandacht vestig, dan loop ik gevaar, den Bibliothecaris denzelfden ondienst te bewijzen, dien ik daareven aan Dr. Verdam heb bespaard. Geheel er van zwijgen mag ik evenwel niet. Hoever wij zijn, is U reeds eenigermate uit den beschrijvingsbrief en van elders gebleken. Het contract met de Curatoren der Leidsche Hoogeschool is, op de ten vorigen jare door U goedgekeurde grondslagen, gesloten. De daaruit voortvloeiende wijziging van eenige artikelen der Wet zal straks aan Uw oordeel onderworpen worden en, naar wij vertrouwen, bij U geen bezwaar ontmoeten. De boeken zijn overgebracht naar hunne nieuwe bewaarplaats en kunnen daar, na afloop van onze vergadering, door U worden bezichtigd. De eerste aflevering van den nieuwen Catalogus is verschenen; het vervolg wordt voorbereid. Zietdaar, in weinige woorden, de geschiedenis van het thans verlopen jaar. Doch het is U niet onbekend, dat men in weinige woorden veel zeggen kan. Er is, om zoover te komen, veel overlegd en veel gewerkt. Ik zal daarover niet in bijzonderheden

treden. Maar wèl is het mij eene behoefte, het hier uit te spreken, dat Dr. Rogge en Dr. du Rieu zich jegens onze Maatschappij zeer verdienstelijk hebben gemaakt. Hunne helpers bij de bewerking van den catalogus der Handschriften houden het mij zeker ten goede, dat ik hun arbeid niet afzonderlijk gedenk. Want zij erkennen met mij, dat ditmaal vooral de twee manne, die ik daar noemde, den last des daags en de hitte gedragen hebben. Interdaad, het is een geluk voor onze Maatschappij en een goed voortteeken bij hare verbintenis met de Bibliotheek der Hoogeschool, dat de trouwe wachter van onze schatten hier n a s t en daar t e g e n o v e r zich heeft een man als du Rieu, wiens ijver en liefde voor onze vereeniging slechts door zijne bescheidenheid worden geëvenaard. De beide partijen in het thans gesloten verdrag hebben inderdaad één belang, dat der wetenschap. Dat zal niet licht worden voorbijgezien, zoolang wij in onzen du Rieu het levende bewijs voor ons hebben, dat wie zich aan dat hoogere belang heeft gewijd de twee meesteressen dienen kan, zóo dat hij ze beide aan zich verplicht.

Gedurende het overgangstijdperk, dat wij hebben doorleefd, stond de uitbreiding van onze boekerij wel niet stil, maar toch eenigermate op den achtergrond. Van nu af aan kunnen wij onze krachten onverdeeld daaraan wijden. Het wordt thans een gewichtig deel van de taak des Bestuurs, de middelen, waarover de Maatschappij beschikt, stelselmatig tot dat doel aan te wenden. Wij ontveinzen ons de moeilijkheden niet, aan dat werk verbonden, maar voelen ons, aan den anderen, kant, aangetrokken door het wel omschreven en, hoever ook verwijderd, toch niet onbereikbaar einddoel. De verbintenis, met de Academische Bibliotheek aangegaan, is in

overeenstemming met de twee groote beginselen: ‘samenwerking’ en ‘verdeeling van den arbeid’, die reeds zoo groote dingen hebben tot stand gebracht en nu wel niet door de uitkomst zullen worden beschaamd. In dat vertrouwen worden wij versterkt, wanneer wij letten op het feit, dat onze verzameling - niet maar met deze of gene groote boekerij, maar - met de Bibliotheek eener Hoogeschool is vereenigd, en wel juist op dit tijdstip. Als voor onze Maatschappij een nieuw jaar begint, met den 1sten October, treedt de nieuwe Wet tot regeling van het Hooger Onderwijs in werking. Van dien dag af zal de gelegenheid openstaan om een doctoraat in de Nederlandsche Letterkunde te verwerven. De invoering daarvan door den wetgever is een feit, dat wij met blijdschap begroeten, hetzij wij daarin zien eene hulde aan de vakken, die onze Maatschappij vertegenwoordigt, hetzij wij het beschouwen als de kroon op het werk van hen, die de wetenschappelijke studie van onze taal en literatuur hebben gegrondvest. Hoe ook, uit andere oogpunten beschouwd, de nieuwe regeling van het universiteitsonderwijs moge worden beoordeeld, in dit opzicht beantwoordt zij aan de vereischten eener deugdelijke hervorming, want zij bestendigt, regelt en ontwikkelt wat reeds in de werkelijkheid voorhanden is. Wij hebben sedert tal van jaren onze ‘doctoren in de Nederlandsche Letterkunde’ gehad, al droegen zij dien naam niet. Wij behoeven niet in den blinde rond te tasten bij de bepaling van hetgeen zij allen, behoudens de eigenaardigheid van ieders richting, behooren te weten en te doen. Wij hebben dat in die onbenoemde doctoren sedert lang kunnen waarnemen. De praktijk is, gelijk het betaamt, aan de vaststelling van de theorie voorafgegaan; eerst de *viri docti*, daarna de gelegenheid om tot *viri*

doctissimi te worden bevorderd. Dit alles is zóo redelijk, dat hen ons met vertrouwen vervult en van dit onderdeel der Wet de beste verwachting doet koesteren. Maar tevens versterkt het ons in de overtuiging, dat onze verbintenis met de Bibliotheek der Hoogeschool en alzoo met de Hoogeschool zelve een tijdige stap is in de goede richting. Er blijkt uit, wat onze verzameling zijn wil en moet: dienstbaar aan den opbouw der vaderlandsche wetenschap. Daartoe stelt zij zich beschikbaar, ja, óók voor de leden, maar niet voor hen alléén, voor allen zonder onderscheid, en zeker niet in de laatste plaats voor de jongelingen, die, hier of elders, het doctoraat in de Nederlandsche Letterkunde trachten te verwerven. Zoo wordt haar, in den nieuwen toestand dien wij intreden, een eigen en gewichtige post aangewezen.

Geen licht zonder schaduw: op dien algemeenen regel zal de verandering, die thans haar beslag heeft erlangd, wel geen uitzondering maken. Het kan zijn nut hebben daarop zelfs bepaald te wijzen. De kleine, huiselijke bibliotheek biedt aan het beperkt getal harer bezoekers niet te versmaden voordeelen aan, die de uitgebreide verzameling niet wel kan opleveren. Wij zouden die gaarne willen verbinden met de onderwerping aan de regelen, die voor de Academische Bibliotheek gelden, maar - zal dit blijken mogelijk te zijn? Reeds hebben wij daarover in eene der maandelijksche vergaderingen van gedachten gewisseld. De ondervinding zal hier den weg moeten wijzen, maar aan den goeden wil, zoo van het Bestuur, als inzonderheid van onzen Bibliothecaris zal het zeker niet haperen. - Ernstiger is eene andere vraag, die naar aanleiding van den nieuwen toestand oprijst. Wanneer onze Maatschappij zich allengs meer toewijdt aan den opbouw der strenge wetenschap en daaraan ook

hare boekerij in ruimen kring dienstbaar maakt, zal zij dan nog kunnen blijven rekenen op de gehechtheid van al hare leden, ook van diegenen hunner, die ik kortheidshalve 'de leeken' heb genoemd? Zou het gansch onnatuurlijk zijn, indien dezen zich op een afstand hielden of althans niet volijverig medewerkten? Onnatuurlijk misschien niet, M.H.! Maar zeer zeker betreurenswaardig en verkeerd. Wat wij beoogen, kan alleen door aller eendrachtige samenwerking tot stand komen. Ook is het geenszins onredelijk, daarop een beroep te doen. Laat ons niet vergeten, welke de vakken zijn, die onze Maatschappij vertegenwoordigt! Ieder onzer mag van zijne burens eischen, dat ze zijne bijzondere studie eerbiedigen en waardeeren; veel meer van hen vorderen kan hij niet. Doch tot de taal, de letterkunde en de geschiedenis van het vaderland staan wij in eene andere verhouding. Wij beseffen allen, dat wij onze zaak behartigen, terwijl wij dáárvor arbeiden. De aandrang daartoe, die elders onbescheiden zijn zou, is hier plicht. Onze aanvoorders moeten weten, wat er te doen is, en het plan van den veldtocht ontwerpen; wij allen nemen gewillig onze plaats in de gelederen in, want het zijn onze nationale goederen, waarvoor zij opkomen. Moge de geschiedenis onzer Bibliotheek in het tijdvak, dat zich thans voor haar opent, het bewijs leveren, dat ik daar in Uwen geest gesproken heb! Laat de gedachte, dat zij thans stelselmatig uitgebreid en voor allen opengesteld wordt, ieder onzer een spoorslag zijn om voor haar te doen wat hij kan! Ik mag niet herhalen wat gij daarover ten vorigen jare met toejuiching hebt aangehoord. De weg is geweest; laat het zijn voor niemand te vergeefs! -

Mijne taak is nog niet geëindigd. Als wij de lijst

onzer leden raadplegen, dan blijkt dat ons in het afgelopen jaar betrekkelijk velen zijn ontvallen. Wij, die gewoon zijn deze jaarlijksche samenkomst bij te wonen, zien om ons heen en missen hier menig bekend aangezicht. Gij verwacht van mij geene schets van het leven of van de verdiensten onzer afgestorvenen. Maar wel is het U als mij behoefte, de herinnering aan hen te verlevendigen. Terwijl ik U de namen noem, vult gij zelve aan wat ik slechts kan aanstippen.

Meer als menschenvriend dan als letterkundige heeft *Heldring* uitgeblonken. Maar het *pectus est quod disertus facit* is in hem opnieuw bewaarheid: hij vond den weg tot de harten, omdat zijn eigen hart vol was van liefde. - Aan de *Witte van Citters* heeft het Lager Onderwijs in 's Gravenhage en daarbuiten groove verplichting. - In *Brugmans* verloor de Amsterdamsche balie een van hare sieraden. - De naam van *J.M. Obreen* blijft aan de geschiedenis van ons zeezezen verbonden. Een ander lid van hetzelfde geslacht, *J.A. Obreen*, verdienstelijk militair en geschiedschrijver van den Amerikaanschen oorlog, zocht vergeefs in 'het verre Westen' geluk en herstel zijner gezondheid en keerde daarna in de ouderlijke woning terug, om er de zielsrust te vinden, maar ook te sterven. - Uit den kring der algemeen bekende en geliefde volksschrijvers vielen weg: *Kindermann*, wiens historische romans velen hebben verpoosd en verfrist; van *Oosterwijk Bruyn*, wiens luimige poëzie onze jongensjaren opvroolijkte; *Andriessen*, de vriend onzer kinderen, aan wien wij hen even gaarne toevertrouwen, als zij zich tot hem getrokken gevoelden. - In *Bogard* verloor de stad Leiden een warm voorstander van hare belangen, de Leidsche Hoogeschool een man van zeldzame toewijding aan zijne le-

venstaak. - De gescheid- en oudheidkundige onderzoekingen van Acker Stratingh verzekeren hem eene blijvende plaats in onze letterkunde, gelijk in de gedenkschriften van de stad en de provincie Groningen. - Nog ben ik met de opsomming van onze dooden niet aan het einde. Wij zoeken hier te vergeefs Dr. A. de Jager, van wiens uitgebreide kennis onzer letteren talrijke geschriften roemvol getuigenis afleggen. Uit den rijken schat zijner *adversaria*, bij welker opteekening ook het geringste niet werd veronachtzaamd, gaf hij ons menigmaal zoo belangrijke bijzonderheden ten beste, dat als vanzelf de wensch bij ons opkomt: moge die kostbare verzameling voor de wetenschap niet verloren gaan! De zoon van den ontslapene, ons belangstellend medelid, zal zich ongetwijfeld niet onttrekken aan den plicht, dien het bezit van dit erfdeel hem oplegt. - Eindelijk ontbreekt nog in ons midden de Bosch Kemper, wiens trouwhartig en open gelaat wij hier zoo gaarne aanschouwden, gelijk hij, van zijnen kant, zich in zijne vaderstad en in den kring onzer Maatschappij te huis gevoelde. Onverwacht werd hij weggenomem, veel te vroeg voor de zijnen en voor de talrijke belangen, die hij met al zijne macht bevorderde. Maar niemand had recht iets meer van hem te *eischen*: zijn leven was welbesteed, in den vollen zin des woords. Hetzij wij letten op den omvang en den rijken inhoud zijner geschriften; hetzij wij hem gadeslaan in de verschillende betrekkingen, die hij achtereenvolgens bekleedde of tegelijk wist waar te nemen; hetzij wij de onwaardeerbare diensten nagaan, die hij nimmer moede werd te bewijzen aan wie zijne hulp inriepen - steeds bewonderen wij in hem het toonbeeld van rustelooze opgewektheid en onvermoeiden ijver, den getrouwen rentmeester van de hem verleende gaven en schatten. Doch

meer dan dat alles treft ons toch altijd de mensch zelf: zijn vrome zin, zijn onwrikbaar vertrouwen op de zegepraal van het goede, zijn ruim hart. Hij is door zijne eigene geestverwanten niet altijd en overal gewaardeerd. Scherpe tegenstellingen en vaste grenspalen behooren tot de kenmerken van onzen tijd. Daarin kon de Bosch Kemper zich niet vinden. Hij was een bemiddelend man - niet uit zwakheid evenwel, maar omdat hij een open oog had voor al wat goed was en zich daardoor ook dán aangetrokken gevoelde, wanneer hij het opmerkte bij den tegenstander. Dat heeft, onder het woeden van den partijstrijd, zijne vrienden wel eens ongeduldig gemaakt. Maar ging dit dan toch niet gepaard met de gedachte, dat de maatschappij niet slechter zijn zou, indien zulke mannen daarin v o l k o m e n op hunne plaats waren? Thans, nu wij hem missen moeten, vereenigen wij ons allen in den wensch, dat het ons vaderland aan zoodanige burgers nimmer ontbreken moge!

Onder onze afgestorven buitenlandsche leden, wier beroemde namen U straks zullen worden medegedeeld, is er één, dien ik vermelden moet, omdat het ondankbaar zijn zou over hem te zwijgen. Gij begrijpt, dat ik denk aan J o h n L o t h r o p M o t l e y . De wetenschappelijke waardeering van zijne drie groote werken laat ik over aan meer bevoegden. Dit staat vast, ook bij hen, die daarvan iets mochten afdingen, dat zijne 'Opkomst van de Republiek der Vereenigde Nederlanden' eene van de grootste weldaden is, die in de laatste jaren aan ons volk bewezen werden. Wij zijn eene natie, omdat wij eene geschiedenis hebben; wij behouden het recht om eene natie te blijven, zoolang wij die geschiedenis op prijs stellen en aan hare onmiskenbare lessen niet ontrouw worden. Welnu, in het tafereel, door Motley met meester-

hand geteekend, hebben de schoonste bladzijden van ons verleden voor duizenden in den lande een nieuw leven verkregen en vernieuwde liefde gewekt. Doch hiermede is nog niet genoeg gezegd. Hoe krachtig ons nationaal zelfbewustzijn ontwikkeld zij, het zal ons weinig baten, zoolang het niet in de openbare meening der beschaafde wereld als wettig is erkend; zoolang niet elke kreet over onrecht dat ons mocht worden aangedaan, die van hier opgaat, daar en ginds en elders weerklank vindt. Nu zou dat geschieden, dank zij John Lothrop Motley. Het licht, hier te lande en door de Zuid-Nederlandsche broeders over onze historie ontstoken, heeft hij heinde en ver doen schijnen. De ‘vreemde waarheid, vreemder dan verdichting’¹, die men van ons niet of nauwelijks zou hebben aangenomen, heeft hij, de vreemdeling, alom ingang doen vinden, in de oude en in de nieuwe wereld populair gemaakt. Voorwaar, toen de edele Vorstin, wier dood wij betreuren, dezen vrijen zoon van Amerika als gast ontving en aan zijne beeltenis eene eereplaats in haar paleis inruimde, toen handelde zij in den geest en als in naam van geheel ons volk. Zijn naam blijft met Haar naam verbonden en onder ons in zegening! -

Vergeeft het mij, zoo ik te veel van Uwe aandacht vergde. De werkzaamheden roepen ons. Met den wensch, dat ze strekken mogen tot bevordering van den bloei onzer Maatschappij, open ik deze hare algemeene vergadering.

1 ‘Truth is strange, stranger than fiction’ - het motto van ‘The rise of the Dutch republic’.

Het Eerelid Dr. J.T. Bergman betuigt namens de Vergadering aan den Voorzitter dank voor het gesprokene en verzoekt hem, deze toespraak af te staan voor de Handelingen en Mededeelingen. Hieraan wordt door den Spreker bereidwillig voldaan.

Vóórdat de Voorzitter het woord geeft aan den Secretaris, deelt hij de redenen mede, waarom deze vergadering tegen den gewonen tijd belegd is, en niet te twaalf uren, zooals door Mr. C.H.B. Boot uit 's Gravenhage in bedenking was gegeven. Vooral het langdurige werk der stemopneming maakt het onvermijdelijk noodig, iets vroeger te beginnen, opdat er eene pauze kan zijn, waarin dat werk geheel kan worden ten einde gebracht. Het Bestuur heeft zich daarom genoodzaakt gezien, in dezen niet van de gewoonte af te wijken.

I.

Volgens het voorschrift der Wet leest allereerst de Secretaris, Dr. J. VERDAM, het

Verslag van de Lotgevallen der Maatschappij gedurende het jaar 1876-1877.

M.M.H.H.

Evenals gewoonlijk, komt Uw Secretaris tot U, om gedurende eenige oogenblikken Uwe aandacht te verzoeken, wanneer hij U verhaalt, wat, gedurende den loop van dit jaar, onze maatschappij heeft gedaan en ondervonden. Het zal geen lang verslag behoeven te zijn, want de geschiedenis van dit jaar is niet rijk aan groote feiten, en de weinige belangrijke gebeurtenissen, die plaats grepen, nl. het verschijnen van den nieuwen Catalogus en de overplaatsing der boekerij, behooren tot het gebied van den Bibliothecaris en zullen U door hem in bijzonderheden worden medegedeeld. Ik bepaal mij tot hetgeen verder der vermelding waardig is.

Ten vorigen jare hebt gij, M.M.H.H., door Uwe stemmen uit te brengen op Dr. H. Kern, voorzien in de vacature, in het bestuur ontstaan door de periodieke aftre-

ding van Dr. E. Verwijs, terwijl in October daaraanvolgende door de Maandelijksche Vergadering tot voorzitter benoemd werd Dr. A. Kuenen. Thans verliest het bestuur zijn medelid Dr. R. Fruin, in wiens plaats een der beide Heeren, wier namen U in den beschrijvingsbrief zijn opgegeven, zal worden benoemd.

Onza Maatschappij verloor dit jaar door den dood de volgende leden:

O.G. Heldring, te Hemmen (lid sedert 1837).

Jhr. Mr. J. de Bosch Kemper, te Amsterdam (1840).

Dr. G. Acker Stratingh, te Groningen (1848).

Jhr. Mr. J. de Witte van Citters, te 's-Gravenhage (1854).

J. van Oosterwijk Bruyn, te Amsterdam (1855).

J.C. Kindermann (Chonia), te Langbroek (1853).

Mr. A. Brugmans, te Amsterdam (1841).

J.A. Obreen, vroeger te San Francisco, overleden te Leiden (1871).

P.J. Andriessen, te Amsterdam (1869).

Dr. A. de Jager, te Rotterdam (1838).

J.M. Obreen, Directeur der Bibliotheek aan het Dept. van Marine, te 's-Gravenhage (1857),

en Dr. J.A. Boogaard, Hoogleeraar te Leiden (1869).

Van de buitenlandsche ontvielen ons:

R.H. Th. Friederich, te Bonn (1859).

Dr. C. Simrock, Hoogleeraar te Bonn (1852).

Dr. G.H. Pertz, Oud-Bibliothecaris te Berlijn (1845),

en J. Lothrop Motley, bij Londen (1856).

De bundel levensberichten, die weder naar gewoonte in het najaar zal verschijnen, zal de biographieën bevatten van verscheidene der genoemde binnenlandsche leden; enkele zijn reeds ingekomen, andere worden ingewacht. In Mei jl. kwam de zesde Aflevering uit der 2^e Partij van Maerlant's *Spiegel Historiae*, en in den

loop van dit jaar zal de zevende verschijnen, waarmede dat lijvige werk voltooid zal zijn. De *Enqueste op het stuck der Verponding van 1494* zag voor eenige maanden het licht, bewerkt door Dr. Fruin; door de welwillendheid van de firma, die de boeken der Maatschappij uitgeeft, is aan de koopers van dit werk gratis toegezonden een boekje, bevattende de 'Zettingen en Omslagen van 1494, 1515 en 1518,' door Jhr. Hooft van Iddekinge gevonden op het Munt- en Penningkabinet te 's-Gravenhage. Ook heeft genoemde firma een gedeelte van het haar voor de uitgave der Enqueste toegezegde subsidie teruggezonden en daardoor een blijk van welwillendheid jegens onze Maatschappij gegeven, dat hier niet onvermeld mocht blijven.

Ook weder in dit jaar zal, naar wij hopen, een werk door onze Maatschappij uitgegeven, verschijnen; een misschien voor weinigen genietbaar, maar, naar het ons voorkomt, hoogst nuttig werk, nl. eene nieuwe uitgave van den *Seghelijn van Jherusalem*. Uwe vergadering zal zich herinneren, dat op de vorige jaarlijksche samenkomst crediet is toegestaan voor den herdruk van eenige incunabelen, waaronder ook de *Seghelijn van Jherusalem* is genoemd. Door de uitgave van dien Middelnederlandschen roman, waaraan Uw Secretaris zijne krachten heeft gewijd, is aan dat besluit een begin van uitvoering gegeven. Ik moet er echter bijvoegen, dat door het aanwenden van een tot heden ongebruikt Berlijnsch Handschrift, het geen eigenlijke herdruk is, maar eene geheel nieuwe bewerking van een tot heden bijna onleesbaar gedicht. Ik geloof dus niet, dat Uwe vergadering zich over deze kleine afwijking van haar besluit zal behoeven te beklagen. Reeds is één vel afgedrukt en het overige ligt geheel voor de

pers gereed, zoodat er alle hoop bestaat, dat nog in dit jaar het werk zal kunnen verschijnen.

Gij moogt dus, M.M.H.H., met ons de overtuiging koesteren, dat in dit opzicht onze Maatschappij niet zonder nut is geweest. En met den hoog gewaardeerden voorzitter van het vorige jaar zult gij het wel geheel eens zijn, dat zoowel in het uitgeven van werken, die moeilijk een uitgever zouden vinden, als in het uitbreiden harer boekverzameling, onze Maatschappij voornamelijk hare kracht en haar nut zoeken moet.

Wat onze Maandelijksche Vergaderingen betreft, zoo kan ik U mededeelen, dat voor elke dier bijeenkomsten een spreker te vinden was, en dat gemiddeld een 20tal der Leidsche leden die Vergaderingen bijwoonde. Ik zal U in enkele woorden mededeelen, wat er in iedere maand werd verhandeld.

In de Octobervergadering werd door onzen Bibliothecaris uitvoerig verslag gegeven van het geschenk, waarmede Dr. Wap onze Bibliotheek heeft verrijkt, en waarvan U èn in de Handelingen der Maatschappij van verleden jaar, èn in den bundel, die nog in dit jaar verschijnt, een nauwkeurig overzicht gegeven wordt.

In November sprak Uw Secretaris over volksetymologie, waarvan hij een honderdtal voorbeelden uit het Nederlandsch bijbracht.

In de volgende maandelijksche bijeenkomst onderzocht Dr. Fruin de meerdere of mindere historische waarheid van den bekenden Roman Elisabeth Musch, en staafde hij de weinige geschiedkundige trouw er van, door bewijsplaatsen uit verschillende tijdgenooten, o.a. Coenraet Droste.

In de vergadering van Januari sprak Dr. Kern over het woord *olifant*, dat hij in de verschillende Indo-Ger-

maansche talen naging. Spr. kwam tot de slotsom, dat het Grieksche volstrekt niet een aan de Semieten ontleend woordt behoeft te zijn, vergeleken met het er naast bestaande Gr. , het Gothische *ulbandus* en het Germaansche *elp*.

De mededeeling in de vergadering van Februari werd gedaan door Dr. de Vries, die met verschillende voorbeelden de omzichtigheid staaft, waarmede men bij het etymologiseeren moet te werk gaan. Hij sprak achtereenvolgens over de woorden *belenden*, *reikhalzen*, *neefje* in den zin van *mugje*, en de uitdrukkingen *het lijkt nergensna* en *kind noch kraai*.

In Maart voerde Dr. Verwijs het woord. Spr. bepaalde de aandacht der vergadering bij de beantwoording der vraag, wat men heeft te verstaan onder *Dietsch*. Hij kwam tot de slotsom, dat het de algemeene taal was, waarvan alle Noord- en Zuid-Nederlanders zich bedienden, indien zij niet hun eigen dialect maakten tot het voertuig hunner gedachten.

In de laatste vergadering eindelijk, in April jl., droeg Dr. Tiele eene door Dr. Burgersdijk van Deventer ingezonden bijdrage voor, nl. eene vertaling van een gedeelte van het Niebelungenlied en eene vertolking van het Hildebrandslied; terwijl door Dr. du Rieu vele belangrijke bijzonderheden werden medegedeeld aangaande de openbare Bibliotheken in Noord-America.

Ziethier, M.M.H.H., U het stilleven onzer Maatschappij in korte woorden geschetst. Indien ik U geene belangrijker zaken kan mededeelen, dan is dit voornamelijk toe te schrijven aan deze oorzaak, dat de roeping onzer Maatschappij niet is, om van zich te doen spreken, maar stil en rustig te werken tot bevordering van de kennis onzer taal en geschiedenis. En zoo gij uit hetgeen U door

Uwen Secretaris en Bibliothecaris wordt medegedeeld, den indruk ontvangt, dat in die richting gewerkt wordt en ook dit jaar werkelijk gearbeid is, geloof ik, dat in weerwil van de armoede aan groote feiten, die het verslag van den Secretaris belangrijk zouden maken, Gij toch met voldoening kunt terugzien op het afgelopen jaar en de hoop moogt koesteren, dat dit streven ook in de toekomst niet zal verflauwen.

II.

De Bibliothecaris Dr. H.C. ROGGE doet vervolgens

Verslag van den Staat van de Boek- en andere Verzamelingen, gedurende het jaar 1876-1877.

M.M.H.H.

Waarmede zou ik mijn Verslag ditmaal beter kunnen aanvangen, dan met het vermelden van de groote gebeurtenis, die in de laatste dagen heeft plaats gehad, en zeker U allen reeds bekend is? De wensch van jaren is vervuld. Onze kostbare boekerij heeft eindelijk eene behoorlijke huisvesting gevonden. Wij behoeven niet langer angstig op te zien naar de zoldering van deze vergaderzaal, die wekelijks gebogen ging onder de vracht der opgetaste boeken. Ik zal niet meer hebben te gewagen van brandgevaar in een gebouw, waarvan de samenstelling ons doet denken aan het houten paleis te Pelusium, zooals Ebers het onlangs heeft geteekend. Na afloop onzer jaarvergaderingen kunnen wij rustig huiswaarts keeren, zeker zijnde dat onze kostelijkste schat veilig geborgen is. In acht volle dagen is alles overgebracht en behoorlijk geplaatst in de kasten van het nieuwe gebouw bij de Academische Bibliotheek. Vele handen hebben het werk licht gemaakt, anders ware het zeker niet mogelijk geweest in zoo korten tijd zoovele duizenden boek-

deelen te verplaatsen. Buiten de Handschriften en Genootschapswerken, die reeds vroeger geborgen konden worden, zijn er voor de boeken niet minder dan vier en zestig wagenvrachten noodig geweest.

Zoo is dus de oude bibliotheekzaal, waarin onze boekerij gedurende zeven en twintig jaren gehuisvest was, ontruimd, om weldra door eene andere Vereeniging hier ter stede te worden ingenomen. Onze boekenkasten zijn meerendeels reeds te gelde gemaakt. Wat wij behielden is alleen de voormalige leeskamer, waar, in de gesloten kasten, ons magazijn en ons archief bewaard blijven. Daar worden verder alle inkomende boeken ontvangen, om, na afloop van elke maandvergadering, naar de Academische Bibliotheek te worden verzonden. Dat het ginds aan ruimte tot uitbreiding van onze verzameling niet ontbreekt, daarvan zal ieder zich kunnen overtuigen, die straks aan het nieuwe gebouw een bezoek zal willen brengen. Het is niet onwaarschijnlijk, dat gij u bij dat bezoek een weinig verlegen of beschaamd zult gevoelen, als gij uit het hoofdgebouw uwe schreden richt naar de gaanderijen waar wij gehuisvest zijn. Wat maken onze boeken een armelijk figuur, in vergelijking van die tot de rijksverzameling behooren! Wat steken die opgeplakte papieren met geschreven nummers onooglijk af bij die nette gedrukte kast- en planknummers! Maar dat zal gaandeweg beter worden. Onze Handschriften en Genootschapswerken zien er, dank zij de krachtige hulp van Dr. du Rieu, reeds gansch anders uit, dan toen zij nog hierboven stonden. Het uiterlijk aanzien onzer boeken zal geheel in overeenstemming worden gebracht met het deftige van het gebouw, waarin zij zijn opgenomen, en ik twijfel niet of gij zult een volgend jaar voldaan zijn over hetgeen in dit opzicht zal zijn verricht.

Mogelijk komen er, althans bij sommigen uwer, eenige vragen op, die betrekking hebben op het gebruik van onze boekerij. Ik meen te kunnen volstaan met verwijzing naar het contract tusschen het Bestuur van onze Maatschappij en de administratie van de Academische Bibliotheek gesloten, hetwelk u straks zal worden medegedeeld, alsmede naar de voorgestelde veranderingen van eenige wetsartikelen. Doch het is wellicht goed hierbij te voegen, dat uw bibliothecaris ten allen tijde bereid blijft aanvragen om boeken van leden buiten Leiden te ontvangen en daaraan gevolg te doen geven. Evenals na de sluiting van het oude lokaal en zelfs gedurende de verhuizing het uitlenen van boeken geen oogenblik heeft stilgestaan, zoo zal ieder steeds over de werken onzer boekerij kunnen beschikken, die hij bij zijne studiën verlangt. Overigens blijven er nog enkele punten in dit opzicht te regelen, waaraan eerst gedacht kan worden, als de nieuwe orde van zaken geheel in werking is getreden. Weest echter verzekerd, dat én de directie van de Academische Bibliotheek én het Bestuur van onze Maatschappij alles in het werk zullen stellen, om aan de billijke wenschen der leden te gemoet te komen.

Ik vermoed nog eene andere vraag: waar zijn de andere zaken gebleven, die onze Maatschappij nog bezit? De platen, portretten en kaarten zijn natuurlijk bij de boeken en handschriften gevoegd. Gij zult u herinneren, dat onze zegelverzameling aan het Rijksarchief is afgestaan. De weinige gedenkpenningen, die wij bezitten, kunnen wij gemakkelijk bij ons archief blijven bewaren. Voor grootere voorwerpen, zooals de schrijfkassette van Bilderdijk en de schilderijen van Le Francq van Berkhey, was echter geen plaats. Nu wij geen eigene leeskamer meer hebben, waarin zulke merkwaardigheden voor het

publiek kunnen worden tentoongesteld, hebben wij ze aan de Commissie tot het bewaren van oudheden in bruikleen aangeboden voor het Stedelijk Museum, waar reeds sedert een paar jaar onze steenen kogels berusten. Dr. Wap, de milde gever van bijna alles wat op Bilderdijk betrekking heeft, was met deze schikking zeer ingenomen, en de Commissie van het Museum heeft ons aanbod dankbaar aanvaard. Stadgenooten en vreemdelingen kunnen daar dus een afdruk in gips bewonderen van de hand die den *Ondergang der eerste wereld* schreef, alsmede de snuifdoos die de schrijver van de *Natuurlijke historie van Holland* dagelijks gebruikte. In een eeuw van tentoonstellingen van nijverheid, kunst, bloemen, oudheden, honden en wat niet al, mogen wij onze zeldzaamheden niet in de gesloten kasten van eene voor het publiek ontoegankelijke kamer begraven.

Dat onze letterkundige schat in het afgelopen jaar weder met menig belangrijk werk is vermeerderd, zal u blijken uit de lange lijst van titels, die hierachter volgt. Laat ik u echter doen opmerken, dat deze lijst enkel de boeken omvat, die vóór 1° Januari inkwamen en door mij gecatalogiseerd zijn. Met den aanvang van dit jaar is de nieuwe regeling begonnen, volgens welke de boeken alleen door mij in een journaal worden opgeteekend, om daarna op de Academische Bibliotheek behoorlijk beschreven te worden. Ik ontvang de titels vandaar later gedrukt, wanneer er een zeker aantal bijeen is. Ik meende ditmaal te kunnen volstaan met een korte opgave, daar de in de bijlagen medegedeelde titels nog in den catalogus worden opgenomen, die, zoo wij hopen, na verloop van eenigen tijd geheel in ieders handen zal zijn.

Over den nieuwen Catalogus mag ik heden niet zwijgen, hoewel U al een maand geleden gebleken is, dat de be-

lofte, voor vier jaren gedaan en telkens herhaald, eindelijk begint vervuld te worden. Het eerste gedeelte, bevattende eene beschrijving van al onze handschriften, is thans uitgegeven en in handen van alle sedert 1872 benoemde leden, die tot hiertoe vruchteloos op een catalogus hebben gewacht, alsmede van een honderdtal andere leden, die in het bezit waren van den ouden catalogus, maar ook den nieuwen verlangden te ontvangen. Het Bestuur heeft gemeend, op grond van eene nauwkeurige berekening den prijs van dezen omvangrijken catalogus voor de laatsten op vier, voor de eersten en voor alle leden, die verder benoemd zullen worden, weder op zes gulden te moeten stellen. Door het bedrag in beide gevallen over vier jaren te verdeelen, is u door onzen penningmeester de betaling zoo gemakkelijk mogelijk gemaakt. Wat het reeds uitgegeven gedeelte betreft, wil ik hopen dat het eenigermate aan uwe verwachting zal hebben voldaan. Indien de Middelnederlandsche handschriften thans beter beschreven zijn dan vroeger, wilt dit met mij dank weten aan de welwillende medewerking van Dr. Verwijs en Dr. Verdam. Zoo maar enkele drukfouten dit werk ontsieren, mogen wij hiervoor Dr. du Rieu erkentelijk zijn, die de proeven met mij nazag. En ik mag hierbij vooral niet verzwijgen, dat hij dagen achtereen mij heeft bijgestaan bij het vernummen en ordenen der handschriften. Overigens hoop ik op uw toegevend oordeel, zoo ook dit werk zal blijken niet volmaakt te zijn. Wat den Catalogus van de boeken aangaat, kan ik u enkel melden, dat de titels, meerendeels in het ruwe geschikt, eenige maaanden geleden in handen gesteld zijn van den heer Th. I.J. Arnold, in Den Haag. Wij begrepen, dat de Catalogus er in deugdelijkheid slechts bij winnen kon, wanneer een bibliograaf van professie de laatste hand legde

aan dezen veelomvattenden arbeid, waartoe ook mij, bij de werkzaamheden aan het overdragen onzer boekerij verbonden, geen tijd zou overblijven. Over een jaar zal het letterkundig gedeelte, zoo wij hopen, volledig ter tafel zijn. Wij verlangen te meer naar de uitgave van een goeden catalogus, omdat van eene geregelde aanvulling onzer bibliotheek, in de richting die ons zoo juist in de openingsrede van het vorig jaar is aangewezen, eerst sprake kan zijn, wanneer ieder in staat is het geheel te overzien en de leemten te ontdekken. Nu worden wij er telkens op gewezen, wanneer men ons boeken vraagt, die in onze verzameling niet mochten ontbreken en toch helaas worden gemist. Maar de gelegenheid tot aankoop van zulke boeken doet zich dan niet gelijktijdig voor, en wanneer ze onder den hamer komen, kost het vrij wat tijd en geduld, om in de twee verzamelingen van den gedrukten catalogus met het gebrekkig register, en in de geschreven supplementen alles na te snuffelen. Als de nieuwe catalogus in zijn geheel gedrukt voor ons ligt, zal eerst blijken hoe goed wij ons geld nog kunnen besteden.

Intusschen willen wij vertrouwen, dat de leden even mild zullen blijven, met de door hen uitgegeven werken aan onze boekerij te schenken. Kunnen zij met een of ander zeldzaam en belangrijk boek onzen schat verrijken, dit zal ons niet minder welkom zijn. Velen hebben ook in het afgelopen jaar aan anderen een goed voorbeeld gegeven. Als naar gewoonte vermeld ik in eene bijlage hunne namen. Vergun mij hier echter van een paar in het bijzonder gewag te maken. En wie zou ik dan eerder noemen dan ons eereid, Mevrouw Bosboom-Toussaint? Zij stond het volledig handschrift van al hare werken af, helaas te laat om nog in den catalogus te

worden opgenomen. Naast het handschrift van Van Lennep zal het een kostelijk sieraad onzer verzameling zijn. Ontbrak aan de serie onzer tijdschriften nog altijd de Tijdspiegel, Dr. Du Rieu heeft deze leemte aangevuld. Wij bezitten dit maandschrift nu van 1854 tot heden volledig. Ook zijn wij niet weinig dank verschuldigd aan Dr. J. Brill, directeur van Grey-College te Bloemfontein, dien wij in het vorig jaar tot buitenlandsch lid benoemden. De uitgaaf van Hofstede's 'Geschiedenis van den Oranje-Vrijstaat,' en de goede verwachtingen, die wij meenden te mogen koesteren van de Transvaalsche Republiek, had het Bestuur op het denkbeeld gebracht tot Dr. Brill het verzoek te richten, om voor onze rekening alles te willen verzamelen, wat voor de geschiedenis van de Nederlanders in Zuid-Afrika belangrijk kon worden geacht. Dezer dagen ontvingen wij reeds eene eerste bezending ten geschenke. En het verheugt mij hierbij te kunnen voegen, dat wij van ons buitenlandsch lid Dr. J.A.M. Mensinga eene dergelijke bezending ontvingen, betreffende de geschiedenis der Hollanders te Frederickstadt.

De talrijke aanvragen van boeken hebben weder bewezen, dat wij onze bibliotheek niet bezitten als een renteloos kapitaal. Tot den 1sten April, toen de tegenwoordige lokalen wegens de voorbereidende werkzaamheden werden gesloten, en alle uitgeleende boeken voor het oogenblik moesten worden opgevorderd, zijn er ongeveer zeshonderd boekdeelen uitgegaan. Zij die met de administratie bij de Academische Bibliotheek zijn belast, hebben dadelijk gezien, dat onze boeken daar niet zijn gekomen, om er rustig te slapen. In het belang der wetenschap moeten wij allen wenschen, dat het getal dergenen, die bij hunne letter- en geschiedkundige studiën ge-

bruik maken van de bronnen, die in meer dan een eeuw met zooveel zorg en opoffering zijn bijeen gebracht, van nu aan oneindig grooter zal worden. Wij hebben zooveel wat ongebruikt bleef liggen, misschien omdat de kennis van hetgeen wij bezitten nog niet algemeen genoeg was verspreid. Zal de lust tot onderzoek niet, bij enkelen althans, worden gewekt, als men weet hoeveel bij ons te vinden is voor vergelijkende taalstudie, en voor de kennis van ons volksleven uit de letterkundige voortbrengselen van ieder tijdperk? Maar dit zeggende, raak ik eene teedere snaar aan. Ik kan niet ontveinzen, dat ik met eenigen weemoed de lokalen zag ontruimen, waarin ik gedurende tien jaren met zooveel genot wekelijks eenige uren heb omgebracht, en de boeken één voor één zag wegdragen, die mij lief waren, en nu aan de zorg van anderen zijn toevertrouwd. Mij dunkt, gij zoudt het eer laken dan prijzen, indien ik bij deze verandering onverschilig had toegezien. Nochtans, het belang van eene boekerij, die de eer van onze Maatschappij mag heeten, ter wille waarvan alleen haar bestaan reeds voldoende gewettigd zou zijn; en nog meer: het belang van alle beoefenaars der letterkundige wetenschap gaat boven persoonlijke gehechtheid. En daarom berust ik gaarne in het onvermijdelijke. Zoo iemand, dan was ikzelf doordrongen van de overtuiging, dat hier in den bestaanden toestand verandering moest komen. Het ging niet langer aan, de deuren van onze rijke schatkamer maar tweemaal in de week gedurende enkele uren open te zetten. De belangrijke en steeds toenemende uitbreiding onzer boekerij eischte niet alleen veel grooter ruimte, maar ook onverdeelde bibliografische arbeid. De administratieve werkzaamheden, die elders door een uitgebreid personeel worden verricht, namen uit den aard der zaak bijna al

den beschikbaren tijd in van uw bibliothecaris. Wat hij verder voor onze bibliotheek zal kunnen zijn, is in eene nieuwe instructie voorloopig omschreven. Doch voor het oogenblik verlangt gij zeker niet anders te weten, dan dat ik zal helpen tot stand brengen, wat noodzakelijk uit de nieuwe regeling voortvloeit.

Lijst der bijgekomen boeken.

A.A. Afzelius, Volkssagen und Volkslieder aus Schwedens älterer und neuerer zeit. Übers. v.F.H. Ungewitter. Leipzig 1842. 3 Thl.

H.K. Agrippa von Nettesheim, Van de onzekerheid der wetenschappen en kunsten. Rott. 1661.

Almanach. - Histor. geogr. alm. 1747, '54, '69, '75, '78, '79', '88. Amst. 12°.

Almanach. - Van Zwaamen's alm. 1783. Rott. 64°.

Almanach. - Van Zwaamen's Haagschen alm. 1786. Rott. 24°.

Almanach. - Nuttige huis-alm. 1782. Amst. 12°.

Almanach. - Erfgen. Wed. Stichters alm. 1719. Amst. 12°.

Almanach. - Brieventas-alm. 1792, '93, '94. Leyden 24°.

Almanach. - De nieuwe princelijke alm. 1771, '73. 's Gravenh. 24°.

Almanach. - der Zanggodinnen. 1787. Amst. 12°.

Almanach. - Nieuwe vaderlandsche alm. 1790. Amst. 24°.

Almanach. - der muzen en gratiën. 1809, '11, '12, '17. Amst. 12°.

Almanach. - De Haagsche princelijke alm. 's Gravenh. 1792. 12°.

Almanach. - d'Erven Stigt. Leysde. Leyden 1756 en '57. 24°.

Almanach. - De naauwkeur. Hollandsche. Amst. 1759, '84 en '85. 24°.

Almanach. - de Gotha. Gotha 1844, '55, '56.

Almanach. - pour 1821 et 1830 par M. Laensbergh. Liège 12°.

Revolutions Almanach van 1800. Göttingen.

Regerings-almanach van en voor de provincie Groningen. Gron. 1828, '29, '31-'33.

- Almanak door natuur en kunst aan genoegen gewijd. Sneek 1824.
- Almanak aan luim en ernst gewijd. Gorinchem 1831.
- Almanak voor liefde en vaderland. Amst. 1820.
- Almanak voor vrouwen door vrouwen. Rott. 1822.
- A. Andriessen, Inwyings-rede bij de aanvaarding van zijn post als hoogl. te Middelburg. Midd. 1778.
- De Middelburger Avonturier of het leven van een burger persoon. Amst. 1760.
- I.I.V.W.B., De afkomst enz. van juffrouwe Podagra. In rym. Rott. 1616. 4°.
- Elise Baart, Koket. Middelb. 1874.
- De vlugtende Bauqueroetier. Met vervolg. Harderwijk 1746.
- De Banier. Redactie M. Emants en F. Smit Kleine. Jaarg. I, Dl. 1-3. Haarl. 1875.
- A.L. Barbaz, De mensch naakt en gekleed. Amst. 1803.
- A.L. Barbaz, Offerhande der vrouwen aan de zindelykheid. Amst. 1805.
- A.L. Barbaz, Amsterdam, bij de nacht beschouwd. Amst. 1807.
- J.N. Bärmann, Das große Höög- un Häwel-Book. Hamburg 1827.
- K. Bartsch, Demantin von Berthold von Holle. Stuttgart 1875.
- F. Baszler, Altchristliche Geschichten und Sagen. Eisleben 1864. 12°.
- J. Beckering Vinckers, De onechtheid van het Oera Linda-Bôk. Haarlem 1876.
- T.H. de Beer, Dagbladen; Kritiek en reclame. Arnhem 1876.
- N. Beets, Te Alkmaar, 8 Oct. 1873. Haarl. 1873.
- N. Beets, Toespraak gehouden voor oudstudenten en studenten der Leidsche hoogeschool. Leiden, 1875.
- N. Beets, Karakter, karakterschaarschte, karaktervorming. Utrecht 1875.

E. Bekker, wed. A. Wolff en A. Deken, Economische liedjes. 's Gravenh. 1792.
8 st.

- Bethlehem. Proeve van eene cantate by het kers-feest. Utrecht 1800.
- By-en ongelooft. Een poëtisch woord. Amst. 1865.
- W. Bilderdijk, Ueber die Buchstabenschrift. Barmen 1831.
- A. Birlinger, Aus Schwaben. Wiesbaden, 1874. 2 Bde.
- C.M. Blaas, Der ewige Jude in Deutschland. (Stockerau 1870).
- A. Blussé, Mozes zegelied. Gedicht naar het Hoogd. van F.W. Zacharia. Dordr. 1806.
- J. Bodel, Le Chanson der Saxons. 1839. 2 Tom.
- Een schandelijk boek. Bestraffend woord aan J. van Lennep over 'Klaasje Zevenster'. Amst. 1866.
- R. Koopmans van Boekeren, Kapitein aan Wegens onder de Roodhuiden. Tiel. Met pl. 4°.
- R. Koopmans van Boekeren, Het haasje in de stad. Tiel. Met pl. 4°.
- R. Koopmans van Boekeren, Alles verkeerd - Precies andersom. Schoonh. (1876).
- R. Koopmans van Boekeren, De historie van den rijken jonker die zich verveelde. - Een stukje rookvleesch. Leiden (1876).
- R. Koopmans van Boekeren, De oude tolbaas. 1ste en 2^{en} stukje. Zwolle 1876.
- R. Koopmans van Boekeren, Ik kan 't niet helpen. Rotterdam 1875.
- R. Koopmans van Boekeren, Kappipo. Traduit du hollandais par Van Toll et Sythoff. Leyde, Lausanne, Paris 1872.
- R. Koopmans van Boekeren, Een winkelhaak. Novelle. Tiel 1876.
- A. Bogaert, S. Schynvoets muntkabinet in vaarzen. Amst. 1693.
- L. Bomme, Redenvoering ter inwyng van het teekencollegie te Middelburg. Midd. 1778.
- P.G. Booms, Le 12 Août 1831. La Haye 1875.

J.C.G. B o o t , N. Heinsii Italica. Amst. 1872.

J.C.G. B o o t , Historia Gymnasii Leovardiensis. Leov. 1854.

J.C.G. B o o t , Toespraak by gelegenheid van den verjaardag van het Athenaeum te Amsterdam. Amst. 1867.

(W. B o r n e m a n n), Plattdütsches Volksbok. Berlin 1869.

- A.L.G. Bosboom-Toussaint, Maria van Oosterwijk. Leyden 1862.
- J. van Brievingh, Europa gered. Tooneelspel. Gorinchem 1815.
- J. van Brievingh, Het eiland Elba. Treurig klugtspel. Ald. 1814.
- W.G. Brill, Over de taal, als het pand van 's menschen hoogen rang in de schepping. Zutphen 1844.
- W.G. Brill, Over het grammatisch geslacht der naamwoorden. 's Hertogenb. 1860.
- Ch. Brunet et A. de Montaiglon, Li Romans de Dolopathos. Paris 1856.
- A. Buys, Observations pratiques sur la prononciation. Amst. 1863.
- De zoete buite-buurt of zeldzame levens-gevallen van een kapitein ter zee, enz. Alkmaar 1731.
- D. Burger, De mensch en zijne bestemming. Amersf. 1876.
- Frank Burghersdijk, Kort be-ghriep van 't redenkunstigh onder-wys. Aemstelredam 1646.
- C. Busken Huet, De Van Harens. Batavia, 1875.
- P. Camper, Aanspraak aan de Princesse van Oranje, den 24 Sept. 1787.
- D.H. de Castro Mz., De synagoge der Portugeesch-Israel. gemeente te Amsterdam. 's Gravenh. 1875.
- Catalogus manuscriptorum D. Flud van Giffen. A° 1702. 12°.
- Nieuwe Catalogus van de Provinciale Bibliotheek van Zeeland. Middelb. 1876.
- J.H. Cohansen, Neo-thea of nieuwe theetafel. Amst. 1719.
- M. Cohen Stuart, In memoriam G. Groen van Prinsterer. Utrecht 1876.
- A. Cohn, Shakespeare in Germany. London 1865. 4°.
- J.D.C.C.W. de Constant Rebecque, Le Prince d'Orange et son chef d'état-major. La Haye, 1875.
- Amusus Cordatus, De Krampiana. Z. pl. of j.

(A. Cornelisz.), Twee corte sermoenen. Tot Delft 1584. 4°.

- J. Craandijk, het Nederl. Zendelinggenootschap. Rott. 1869.
- J. Cramer, Kerk en theologie. Groningen 1876.
- C. van Cruyskerken, Viertal van zedenkundige verhandelingen. Gorinchem 1782.
- C. van Cruyskerken, Welmeenende raad aan de belyders der geref. kerk. Utr. 1785.
- Bruno Daalberg, Twee-en-dertig woorden. Den Hage 1805. 2 Dln.
- Bruno Daalberg, Jan Perfect. Amst. (1817). 2 Dln.
- J.C. Dähnert, Platt-Deutsches Wörter-Buch. Stralsund 1781. 4°.
- J.M. Dautzenberg, Beknopte prosodia der Nederduitsche taal. Antwerpen 1851.
- A. van Deirse, Johz. De vervolgingen der Waldenzeren. Middelb. 1782.
- A. Demarsy, Armorial des évêques de Beauvais. Paris. 1865.
- A. Demarsy, Armorial des évêques de Laon. Paris 1865.
- A. Demarsy, Notes pour servir a un armorial des évêques de Senlis. Paris 1866.
- A. Demarsy, Notes pour servir a un armorial des évêques de Soissons. Paris 1866.
- A. Demarsy, Mélanges sur le Vermandois aux XIVe et XVe siècle. Saint-Quentin, 1874.
- A. Demarsy, Quelques notes concernant Senlis et ses environs. Senlis 1874.
- L. Dieffenbach, Origines Europaeae. Studien. Frankf. a/M. 1861.
- L. Dieffenbach, Mittellateinisch-hochdeutsch-böhmisches Wörterbuch. Frankf. a/M. 1846.
- E.J. Diest Lorgion, Balthazar Bekker in Franeker. Gron. 1848.
- E.J. Diest Lorgion, Het catholicisme van H. de Groot. Gron. 1857.
- E.J. Diest Lorgion, Hub. Duifhuis. Gron. 1854.
- J.J. Diest Lorgion, Letterkundige nalatenschap. Gron. 1871

- (C. Dyserinck), Het jaarboekje van de heilige familie voor 1874. Leiden 1875.
- J.I. Doedes, Nieuwe bibliographisch-historische ontdekkingen. Utrecht 1876.
- P. Dögen, De bedorvene zeden onzer eeuw. Dordr. 1717.
- J.H. van Dongen, Mijn tijdwinst. Amst. 1789. 3 Dln.
- W. Doorenbos, Handl. tot de geschiedenis der letterkunde. Amst. 1869/73. 2 Dln.
- W. Doorenbos, Petrarca, de profeet van het humanisme. Winschoten 1860.
- G.I. Dozy en F. de Stoppelaar, Proza en poëzie, Leesboek. Tiel (1876).
- C. Droste, Vertaling uyt het 2de boek van Prudentius tegen Summachus. 's Gravenh. 1732. 4°.
- J.G. Eccardi, Historia studii etymol. linguae Germanicae. Hanov. 1711.
- D.G. Eckhard, Vijf woorden. Bijdrage tot eene volksvoorlezing en een paar dichtregelen. Alkmaar 1871.
- Edélestand du Ménil, La mort de Garin de Loherain. Paris 1862.
- De beedelende edelman, of de edelmoedige beedelaar. Amst. 1770.
- K. Eichwald, Niederdeutsche Sprichwörter und Redensarten. Bremen 1868.
- G.H.I. Elliot Boswel, Gezamenlijke gedichten. Leiden, 1876.
- M.G. Engelman, De Kozakken. Blijspel. Amst. 1814.
- Enqueste ende informatie upt stuck van der reductie ende reformatie van den schiltaelen, enz. Gedaen 1494. Leiden 1876.
- Ernst en boert voor de 19de eeuw. Amst. 1801, '3, '6. 12°.
- Die euangelien van den spinrocken, enz. Amst. 1662.
- Feestbundel bij gelegenheid van het 50jarig bestaan van den Utrechtsen studenten-almanak. Utrecht, 1871.
- P. Felicius, De beurs des vrouwen. Amst. z.j. 12°.
- A.A. Fokker. Onderzoek naar den aard van de epi-

demische en contagieuse ziekten, die vroeger in Zeeland geheerscht hebben. Middelb. 1860.

A.A. Fokker, Bijdrage tot de behandeling der zoogenaamde Zeeuwsche koorts. Middelb. 1857.

J. Franck, Ueber das mittelniederländische Gedicht Flandrijs. Strassb. 1876.

(W. Fricke), Snörken un Hamörken. Platdûtsche Rimels. Hannover 1869.

F.A. á S.G. Den sedelyken fabelaer. Tot Gelder 1744. 4°.

G. Gaal, Märchen der Magyaren. Wien 1822.

E. Gachet, Glossaire Roman des Chroniques rimées de Godefroid de Bouillon, etc. Brux. 1859. 4°.

Th. Gautier, Caprices et zigzags. Paris 1856.

J. Geel, Mededeeling aan alle recenserende geleerden. Amst. 1837.

Geleheidsgedichten uit de 2de helft der 18de eeuw. In plano, 4° en 80.

Geleheidsgedichten van J. Blok, H. de Bosch, e.a.

A.J. de Geus, Eenige bedenkingen tegen Multatuli's vorstenschool. Leiden 1875.

Gezangen naar aanleiding van den Heidelbergschen katechismus. Amst. 1794.

P. Gheschier, Des wereldts proef-steen. 't Antw. 1643. 4°.

E. Le Glay, Li Romans de Raoul de Cambrai et de Bernier. Paris 1840.

G. Gleuwink, Bespiegelingen over de Schepping, in zes zangen. Z. pl. of j.

M.H. de Graaff, De Vlaamsche school. Declamatorium. Antw. 1875.

E.G. Graff, Diuitiska. Stuttgart 1826. 3 Bde.

De nieuwe Grandison. Utrecht 1770. 2 Dln.

F.H. Grautoff, Chronik des Franciscaner Lesemeisters Detmar. Hamburg 1829, '30. 2 Thle.

R. Greene, Een vermaeckelijck proces tusschen Fluweele-Broeck ende Laken-Broeck. In 's Graven-H. 1637. 4°.

J. G r o s s m a n n , Die Amsterdamer Börse vor Zwei Hundert Jahren. Haag 1876.

(J.H. G u n n i n g Jr.), Bij het graf van Mr. Groen van Prinsterer. Amst. 1876.

- E. Haas, Catalogue of Sanskrit and Pali books in the British Museum. London 1876.
- G. Hagemann, Het doodshoofd. Ridder-tooneel. Uit het Hoogd. d.D. Onderwater. Amst. 1799.
- F.H. von der Hagen und I.G. Busching, Deutsche Gedichte der Mittelalters. Berlin 1808. 4°.
- F.H. von der Hagen ü. A. Primisser, Das Heldenbuch in der Ursprache. Berlin 1820. 4°.
- T.J. Halbertsma, Onparlementaire beschouwingen over de hervorming onzer gymnasiën. Haarlem 1876.
- C. Haltaus, Theuerdrank. Quedlinburg ü. Leipzig 1836.
- R. Hamerling, Ahasverus te Rome. Metrisch overgezet door W.I.A. Huberts. Amst. 1876.
- C.I. Hansen, Ons Dietsch. Gent 1876.
- J. de Harduyn, Goddelycke wenschen. Naar de Latynsche van P. Herm. Hugo. 't Hantw. 1629.
- D. Harting, Een arme-kinderschool der vorige eeuw. Enkh. 1875.
- Hartmann von Aue, Gregorius. Hrsg. von K. Lachmann. Berlin 1838.
- D. Havarts, Hondert en vyftig grafschriften. Rott. 1718.
- F. Haverschmidt, Familie en kennissen. Schiedam 1876.
- M. Havius, Maeghde-klachten, enz. 1633. 12° obl.
- W. Hecker, Strafdicht aan J. van Lennep. Gron. 1854.
- D. Heinsii, Lof-sanck van J. Christus. Uytgeg. door P.S. Amst. 1616. 4°.
- I.F. van Hengel, Geneeskundige plaatsbeschrijving van het Gooiland. 's Gravenh. 1875.
- S.J. Hingst, Commentatio de bonorum possessione. Amstel. 1858.
- S.J. Hingst, Specimen continens historiam juris civilis historicae, quae nostro saeculo in Germania viguit. Amst. 1859.

De historie van Joseph, Simson en Jonas. Amst. 1792.

Een schoone historie van den Ridder met dat kruyce. Amst. z.j. 4°.

H.A. des Amorie van der Hoeven, De cirkelgang der menschheid. 's
Gravenh. 1876.

C. Hofmann, Amis et Amiles und Jourdain de Blaivier. Erlangen 1852.

H.J. Hofstede, Geschiedenis van den Oranje-Vrijstaat. 's Gravenh. 1876.

W.L. Holland, Die Schauspiele des Herzogs Heinrich Julius von Braunschweig. Stuttgart 1855.

J. van den Honert, Brieven van Nic. Witsen geschr. door T.H. van den Honert. Leiden 1744.

J. Hooykaas, J. Hooykaas Herderschée, H. Oort, A.G. van Hamel, Godsdienst. Vier voorlezingen. 's Hertogenb. 1876

De dubbelde Hoorndrager. Z. pl. of j.

W.O. von Horn, Gesammelte Erzählungen. Frankf. a/M. 1850-'56. 12 Th.

V.H. van den Hove, De verbuigingen der oud-, middel- en nieuw-Nederduitsche sprake. Brussel 1850.

J. Hub, Die deutsche komische und humoristische Dichtung seit Beginn des 16 Jahrh. bis auf unsere Zeit. Nürnberg u. München, 1855-'66. 3 Bde.

J. Hub, Die deutschen Volksbücher und Schwänke des 16 Jahrh. Nürnberg 1857.

Iets over 't rouwdragen. Amst. 1794.

Jaarboekje over 1826-'36. 's Gravenh.

Jaarboekje voor Nederl. scherpschutters. Delft 1855, '59.

A. de Jager, Dirk Smits herdacht. Rotterdam 1852.

H. de Jager, Het Brielsche archief. St. I. Utr. 1876.

(J. Jordens), Dankzang bij de aankomst der lente des jaars 1801. Z. pl

Th. Jorissen, De ondergang van het koninkrijk Holland. Rott. Z.j.

A. Jubinal, Nouveau recueil de contes, dits, fabliaux et autres pièces inedit. des XIIIe, XIVe et XVe siècles. Paris 1839-'42. 2 Tom.

A.L. Kaldenbach, Alexis en Alixe. Amst. 1800.

J.B. Kan, Rede gehouden bij de promotie van de leerlingen van het gymnasium te Nijmegen. Nijm. 1866.

J. Kantelaar, Aan R.J. Schimmelpenninck. Amst. 1805.

- J. Kantelaar, Op den dood van een kind. (1791).
- J. Kantelaar, Ter echtverb. van P. Nieuwland en A.H. Pruyssenaar. (1791).
- J. Kantelaar, Specimen alterum observationum philol. et. crit. ad V. Test. loca. L. Bat. 1781. 4°.
- J. de Kanter en J. ab Utrecht Dresselhuis, Oorspronkelijke stukken betreffende de uitvinding der verrekijkers. Middelb. 1835.
- Thomas van Kempens naavolging van J. Christus. Amst. 1716.
- Hussitisch Kerkboek uit de 15 eeuw. Fragment. 4 blz. perk. 4°.
- Het kind van weelde of de Haagsche lichtmis. 's Gravenh. 1679. 12°.
- J. Kinker, Zangen bij het vieren van het Eeuwfeest, den 2^{den} Jan. 1801 in de Maatsch. Felix Meritis gezongen. Amst. 1801.
- (J. Kinker), De nagedachtenis van J. Kuyper in Harmonica gevierd. Amst. 1809.
- C.F. Kleynhoff, Cajus Marius op de puinhopen van Karthago. Amst. 1806.
- De Kluizenaar of de rampen van Filip Quarl. Rott. 1728.
- A. Koerbagh, Een bloemhof van allerley lieflijkheid. Amst. 1668.
- (A. de Koning), Bij het graf des christen leeraars P. van der Wolk. Dordr. 1809.
- J.U. König en J.F. Jakobi, Verhandelingen over den goeden smaak. Uit het Hoogd. Dordr. 1771.
- De hedendaagsche Koopman. Z. pl. of j.
- A. von Kotzebue, De stroomgod Niemen en nog iemand. Tooneelspel. Amst. (1814).
- F.R. Kreuzwald, Kalewipoeg, verdeutscht von C. Reinthal u. Dr. Bertram. Dorpat. 1861.
- A.J. Kronenberg, Eenige opmerkingen aangaande twee Politieke zinnespelen uit de 17de en 18de eeuw. Deventer 1876.
- Mina Kruseman, Meester kritiek. Middelb. 1874.

H. K u p , Het offer der kunsten aan liefde en heldenmoed. Zinnebeeldige voorstelling. Dordr. 1816.

H.M. L a b b e r t é , Vragen over Taalkunde. Alphen a.R. 1873.

H.M. L a b b e r t é , Nieuw taalboekje voor de lagere scholen, 1ste en 2de stukje. Zwolle 1876, '77.

J.A. de L a e t , Vlaamsche zaak. Antw. 1866.

De m i s l u k t e L a n d i n g der Engelschen. Histor. ballet. Amst. 1799.

C.J. de L a n g e v a n W i j n g a e r d e n , Geschiedenis en beschrijving der stad van der Goude. Bewerkt door J.N. Scheltema. Dl. III. Afl. 1, 2. Gouda 1876.

F. L a t e n d o r f , Sebastian Franck's erste namenlose Sprichwörterammlung vom J. 1532. Poesneck 1876.

E. L a u r i l l a r d , Uit de cel. Amst. 1876.

A.M. L e d e b o e r , Alfab. lijst der boekdrukkers, enz. in Noord-Nederland. Utrecht 1876. 4°.

C. L e d e g a n c k , Het burgslot van Zomergen. Antw. 1844.

J. de L e e n h e e r , Tooneel der sotten. Brussel 1669.

F.H. v a n L e e n t , Bloemen op het pad des levens. Gedichten. Utrecht 1877.

J.H. v a n L e n n e p , Gedachten en gedichten. Zeist 1875.

(J.C. de L e n n o q) , Cleopatra. Treurspel. Amst, 1776.

Het L e v e n en bedrijf van Nic. Molemy, gen. Kleyn. Klaesje. Z. titel 12°.

De L e v e n s g e v a l l e n en bedrijven van Vlaamsche Mie en Yrsche Beth. Amst. 1752.

J. de L i e f d e , De diligence. Arnhem 1845.

L i e r z a n g van de agttiende eeuw. Z. pl. of j.

G e u s e L i e t b o e c k . Tot Dordr. 1645.

J.H. v a n d e r L i n d e n , Goede vrijdag. Paaschmorgen. Amst. 1869.

De Lof der paruiken. Amst. 1800.

A.C. Loffelt, Jupiter van Vloten en zijn kritiek. 's Gravenh. 1876.

D. van der Loo, Op den dood van J. Hinlopen. Utrecht 1809.

- C. L o o t s , Lof der Maatschappij tot Nut van 't algemeen. Amst. 1809.
- C. L o o t s , Beschaving het geluk der volken. Amst. 1802.
- C. L o o t s , Beschouwing van Amsteldam. Amst. 1803.
- C. L o o t s , De Batavieren ten tijde van C. Julius Cesar. Amst. 1805.
- C. L o o t s , Leonidas in de engte van Thermopilé. Amst. 1804.
- J. L u y k e n 's , Duitse lier, De Bijkorf des gemoeds. enz. In 14 Dln. kl. 8°. Met pl.
- J. L u t k e m a n , Poëzy. Amst. 1785. 4°.
- K.A.P.S.M. De nieuwe vaakverdrijver. Amst. 1669. 12°.
- D e M a e r e L i m n a n d e r , Question Flamande. Gand 1869.
- J. v a n M a e s l a n t , Nieuwe gemakelikheden ofte rare vonden. Amst. 1700. 12°.
- M. M a i g n i e n , Définition et analyse esthétique de l'idée de l'art. Grenoble 1864.
- M e d e d e e l i n g e n v a n w e g e h e t N e d e r l . Z e n d e l i n g g e n o o t s c h a p . J a a r g . 1 - 1 9 . R o t t . 1 8 5 7 - ' 7 5 .
- M e l a t i v a n J a v a , De familie van den resident. Leiden 1875.
- M e l a t i v a n J a v a , In de lente vergaard. Novellen. Leiden 1876.
- M e n o z a , ein Asiatischer Prinsz. Aus dem Dänischen. Holstein. o J.
- M e r c i e r , Zoé. Tooneelspel. Naar het Fransch (d.P.F. Lijnslager). Amst. 1798.
- F. M e t a a l , Maas-sluyse Meeuwe-klagt. 's Gravenh. 1704.
- B. v a n M e u r s , De vroolijkheid en het lachen. Utrecht 1875.
- F. M i c h e l , Gerard de Rossillon. Chauson de geste. Paris 1856.
- F. M i c h e l , La chanson de Roland. Paris 1869.
- H. M i c h e l a n t R e n a u s d e M o n t a u b a n o d e r d i e H a i m o n s - k i n d e r . S t u t t g a r t 1 8 6 2 .
- G e w i c h t i g e M i s s i v e , g e s c h r . d o o r e e n h e e r v a n r a n g a a n e e n e d e l m a n t e ' s G r a v e n h a g e . R o t t . (1 7 8 7) . 4 ^o .

J.G.J.J. Mol, Hilversum en de Trompenberg. Utrecht 1876.

H.E. Moltzer, Hareniana. Gron. 1876

F.J. Mone, Otnit. Berlin 1821.

J.P. Muller, Geschied. der ontwikkeling van het christel. dogma in de Grieksche kerk. Amst. 1865.

J.P. Muller, Bonifacius. Amst. 1869-'70. 2 Dln.

Th. Müller, La Chanson de Roland. Göttingen 1863.

Multatuli, Vortenschool. Amst. 1875.

A. Mussafia, Altfranzösische Gedichte aus Venezianischen Handschriften. Wien 1864.

Ter Nagedachtenis van G. Zoutmaat, pred. te Leyden. Leyden 1793.

De Nagtstudie van Justus Bickerstaff. Franeker z.j.

(Louis Napoleon), Marie ou les Hollandoises. Paris 1814. 3 Tom.

S.J. van Nispen, Muller, De dapperheid der Zeeuwen. Middelh. 1782.

Notkers Psalmen. Hrsg. von R. Heinzel u.W. Scherer. Strassburg 1876.

H. Oesterley, Niederdeutsche Dichtung im Mittelalter. Dresden 1871.

Onthulling van het standbeeld van Thorbecke, 19 Mei 1876. 's Gravenh. 1876.

Oorkonden der geschiedenis van het Sint Anthonygasthuis te Leeuwarden. (Leeuw.) 1876. 2 Dln.

J. van Oort's Grieksen adelaer gefnuykt door 't geweld der Othomannen. Dordr. z.j. 12°.

J.J. van Oosterzee, Hooger onderwijs. Rede. Amst. 1876.

C.W. Opzoomer, Het wezen en de grenzen der kunst. Leiden 1875.

J. Orizandts Heraclitus. 's Gravenh. 1643.

J.G. Ottema, Ovidius eerste Heroïde geordend. Leeuw. 1865.

P. Paris, La chanson d'Antioche. Paris 1848. 2 Tom.

A. P e l s , Q Horatius Flaccus dichtkunst, op onze tyden gepast. Amst. 1677. 4°.

M.A. P e r k , De kerk en het toonel. Amst. 1876.

- M.A. Perk, Het Citadel-monument te Ginneken. Breda 1876.
- W.E. de Perponcher, Spreuken, opgaven, enz. Utrecht 1809-'14. 5 Dln.
- R.A.S. Piccard, Filips van Marnix. Schoonh. 1875.
- F. Piek, Asinus ad Liram. Landgezag. Amst. 1719.
- De gantsche Pligt van een christen. Amst. 1732.
- El. Polko, Rozen en doornen. Arnhem z.j.
- Jan Praet, Spieghele der wijsheit. Uitgeg. d.J.H. Bormans, Brussel 1872.
- Slovenska Pratika. V. Ljubljani 1876. 12°.
- J.P. Quant, Drie lezingen. Helder 1872.
- J.K.W. Quarles van Ufford, Herinneringen uit Scandinavië. 's Gravenh. 1876.
- J.G. Radlof, Mustersaal aller teutschen Mund-arten. Bonn 1821, '22. 2 Bde.
- Raimbert de Paris, La chevalerie Ogier de Danemarck. Paris 1842. 2 Tom.
- C.A. van Ray, De Beer en de Pacha. Blijspel. Amst. 1831.
- Raoul, Messire Gauvain. Poème publié par C. Hippeau. Paris 1862.
- S.J.E. Rau, Zangen naar het Gebed des Heeren. Utr. 1876.
- W.A. van Rees, Herinneringen uit de loopbaan van een Indisch officier. 's Gravenh. en Leiden 1874. 2 Dln.
- J.H. Regt, Neerlands beroemde personen. Schoonh. 1868.
- Zeergedenkw. en nauwkeur. histor. Reisbeschrijvinge door Vrankrijk, Spangie, Italiën, Duitschland, Engeland, Holland en Moscoviën. Leiden 1700. 4°.
- De Reisegers of wonder zeldzaame gevallen van een voornaam Heer, enz. 's Hage z.j.
- J.J. Reithard, Geschichten und sagen aus der Schweiz. Frankf. a.M. 1853.
- C. Rensing, Zielkundige verhandeling. Amst. 1798.

- G.H. Retor chs , Moed en tegenwoordigheid van geest. Deventer, 1835. 2 Dln.
- Revue d'histoire et d'archéologie. Bruxelles 1859-'64, 4 tom.
- C. Ridderhof Nzn, De Kersnacht. Dordr. 1864.
- G. van Ryn , De schoutensteechsche tekantjes. Utrecht 1876.
- De Haagsche Robinson of de gevallen van Alexander * * * * Alkmaar 1758.
- Le Roman des quatre fils Aymon. Reims 1861.
- Romancero de Champagne. Rheims 1860-'64. 7 tom.
- J.N. Scheltema en C.A. Tebbenhoff , Inventaris van het oud-archief van Gouda. Gouda 1876.
- M.W. Scheltema en P.C. van Wijk , Een poging tot verbroedering der protestantsche christenen, enz. Amst. 1874.
- De Schyndeugd op het tweede schavot. Zierikzee 1766. 3 Dln.
- Schimpdichten op de Geneeskundige faculteit te Amsterdam. Amst. 1733.
- J.C. Schmid , Versuch eines Schwäbischen Idiotikon. Berlin o.j,
- K.C.L. Schmidt , Westerwäldisches Idiotikon. Hadamar 1800.
- O. Schönm ann , Die Sündensall und Marienklage. Hanover 1855.
- Den Engelschen School-meester. Amst. 1646. 12°.
- Nieuw schriftuurlijk schoolboek. Amst. z.j.
- Schora-Bekmursin-Nogmow , Die Sagen und Lieder der Tscherkessen-Volks. Leipz. 1866.
- W. Schröder , Swingel's Lebensloop un Enne in'n Staate Muffrika. Hanover 1868. 4°.
- (C. Schutters), Proeve van korte gezangen, ter bevordering van den troost des Christens. Vliss. 1804.
- Adam Simons , De lof der welsprekendheid. Z. pl. of j.

B. S y m o n s , Untersuchungen ueber die sogenannte Völsunga Saga. Halle 1876.

K. S i m r o c k , Bertha die Spinnerin. Frankf. a.M. 1853.

- K. Simrock, Kerlingisches Heldenbuch. Frankf. a.M. 1848.
- E. César Segers, Derde eeuwfeest van Leiden's hoogeschool. Leiden 1875.
- A.J. Servaas van Rooyen, Braga-studiën. Arnhem, 1876.
- H.C. van Sevenhove, Zeldzaame levens-gevallen van Josephus Carel en Catharina. Amst. z.j.
- Walter W. Skeat, A List of English words. Appendix to Cleasby and Vigfusson's Icelandic-English Dictionary. Oxford 1876. 4°.
- J.C. van Slee, De Kloostervereeniging van Windesheim. Leiden 1874.
- G. van Spaan, Het koddig leven van Louwtje van Zevenhuizen. Rotterdam 1752.
- Russisch Spel- en Leesboekje. Petersburg 1874.
- F. Spencer Bird, A Sketch of Holland and the Dutch. Rotterdam 1874.
- Beknopte Nederl. Spraakkunst voor schoolgebruik in Zuid-Afrika. Leiden 1876.
- F. Stark, Dietrichs erste Ausfahrt. Stuttgart 1860.
- P.H.A.J. Strick van Linschoten, Klagte bij het graf van J. Hinlopen. Utr. 1809.
- Dr. Swift, Le conte du tonneau. Traduit par J. van Effen. A la Haye 1721. 2 Tom.
- I.R. Takens, Drie leerredenen over Daniël III. Rott. 1789.
- C. Ed. Taurel, Te Brugge en te Leuven in 1468-75. Amst. 1875. 4°.
- C. Ed. Taurel, De christelijke kunst in Holland en Vlaanderen. Afl. 12 en 14. Amst. 1873, '75. f^o.
- J. Tideman, De Amsterdamsche Universiteit. Amst. 1876.
- M. Tydeman, Redevoering over de weelde. Vert. d.A. Boele. Utrecht 1773.
- Driemaandelijksch Tijdschrift voor onderwijs, uitgeg. van wege de Alg. Onderwijzers-vereen. te Rotterdam. Jaarg. 1-5. Rott. 1865-'69.

Trésor national, Bruxelles 1842-'44. Ser. 1 et 2. 8 tom.

P. Tschackert, A.M. von Schürmann. Gotha 1876.

De Unie. Tijdschr. der Algem. Onderwijzers-vereen. Rott. 1841-'63. 4 Dln.

Venus en Dido of de verliefde geschiedenissen van twee kousenbandjes. Z. pl. 1780.

Kort Verhaal voor de aardbevinge, in geheel Nederland gevoeld, 18 Febr. 1756. Utrecht 24°.

A. Ver Huell, Jacobus Houbraken et son oeuvre. Supplement. Arnhem, 1877.

Vertellingen, Aardige, snaakse en niet min geestige, Alkmaar 1757.

Vervolg van den Bedrieger zelfs bedrogen. Z. titel.

Verzameling der stukken, uitgeg. ter inrigting van een algemeen petitionnement tot het terug eischen der Vlaemsche taelregten. Brussel 1850. 4°.

Victor Hugo, Mes fils. Paris 1874.

De minnende Vijanden. Amst. 1711. 12°.

(S. Vissering), Onpersoonlijke amendementen op het Ontwerp van wet tot regeling van het Hooger onderwijs. Leiden, 1876.

A. de Vlaminck, Belegeringen der stad Dendermonde. Denderm. 1863.

A.L. de Vlaminck, Jaerboeken der aloude Kamer van Rhetorika te Thielt. Gent. 1862.

A.L. de Vlaminck, De stad en de heerlijkheid van Dendermonde. Denderm. 1874. 7 Dln.

J. van Vloten, Thorbecke's standbeeld. Arnhem 1876.

J.C. Vollbeding, Kurzgefasstes Wörterbuch der plattdeutschen oder niederdeutschen Mundart. Zerbst 1806.

(Voltaire), Irene. Treurspel. Amst. 1784.

J. van Vondel, De getemde Mars. Amst. 1848. 4°.

M. van der Voort, Redevoering over de noodzakelykheid om de tael den vreemdelingen nuttig te maken. Brussel 1852.

J.A. Vos, Redenvoeringen over deen eerbied aan de propheten verschuldigd. Uit het Latijn. Utrecht 1776.

Het nieuw vermeerderde Vryagieboekje, enz. Z. pl. of j.

C. van der Vijver, De minnaar op stelten. Blijspel. Amst. 1815.

A.S.C. Wallis, Der Sturz des Hauses Alba. Leipzig. Utrecht 1875.

A.S.C. Wallis, Prins Willem III en de moord der gebroeders De Witt. Utr. 1875.

G.P. Warder, Den smallen wegh na den hemel. Hoorn 1658.

D.A. van de Wart, Rouwzangen ter nagedachtenis van J. Kuiper 1808. Z. pl.

S. van Weenigem, 't Gelukkig afsterven der rechtveerdige. Rott. 1684. 4°.

Het Loosduynse weeskind. Delft. z.j.

H. Welters, Limburgsche legenden, enz. Venloo (1876). 2 Dln.

(P.A.C.H.T.A. Werdmüller von Elgg), Notulen en verslag der Culemborgsche-feestcommissie, ter herinnering aan 's Konings zilveren Regeeringsfeest. Z. pl.

Willem de V aan het volk van Nederland. Rott. (1787) 4°.

Willems gedicht van den Vos Reinaerde. Hrsg. von E. Martin. Paderborn 1874.

Joh. Winkler, De bulle 'ineffabilis' in de nog levende Friesche taal (1876). 4°.

F. Wolf, Ueber die beiden wiederaufgefundenen Niederl. Volksbücher v.d. Königinn Sibille und von Huon von Bordeaux. Wien 1857. 4°.

C.H. Wolke, Düdsge or Sassinge Singedigte u.s.w. Leipzig 1804.

A. van der Woordt, Theses juridicae inaugurales. L. Bat. 1791. 4°.

(M.B.v.Y.), Herinnering aan een martelaar des geloofs, 30 Mei 1570. 's Gravenh. 1870.

DOOR DR. WAP ZIJN AAN ZIJN GESCHENK NOG DE VOLGENDE GESCHRIFTEN TOEGEVOEGD.

Bilderdijkiana. Een bundel met brieven, aantekeningen en andere bescheiden betreffende W. Bilderdijk, gebruikt door Dr. Wap bij de samenstelling van zijne monographie. fol.

Bilderdijkiana. Verzameling van brieven over W. Bilderdijk, zijne geschiedenis, werken, portretten, enz. benevens aantekeningen, afschriften van gedichten, enz. 4° en twee port. 8°.

Bilderdijkiana. Verzameling van brieven en gedrukte stukken betreffende Bilderdijk's gedenkteeken. fol.

J.J.F. Wap, *Mijne reis naar Rome in 1837, '39*. 2 Dln. Met platen.

J.J.F. Wap, *De moord van den aartsbisschop van Parijs*. Utrecht 1857.

J.J.F. Wap, *Het praalgraf in de kerk van IJsselstein*, Met pl. 4°.

J.J.F. Wap, *Rotterdams jubelende schouwburg, 28 Dec. 1874*. Met feestnummer van de Rotterdamsche Gids.

J.J.F. Wap, *Hoop*. Mannenkoor, gecomponeerd door C.C.A. de Vliegh. Rott. 1875. 4°.

J.J.F. Wap, *Vrede*. Gedicht, met muziek (en portret) van R. Hol. Utr. 1872. 4°.

J.J.F. Wap, *Achtien liederen, met goud bekroond door de Maatschappij v. Vlaemsche Letteroefening*. Gent 1842. 4°.

J.J.F. Wap, *De Leeuw van Waterloo*. Met muziek door C.V.E.H. geb. B. Dordr. 4° obl,

J.J.F. Wap, *Lentehymnus*. Muziek van P.J. Paesschen. 's Gravenh. 1841. 4° obl.

J.J.F. Wap, *Een zonneliied*. Gecomponeerd door F. Coenen. Amst. 1876.

J.J.F. Wap, *Een werkmanslied*. Gecomp. door J.M. Coenen. Amst. 1869. 4°.

J.J.F. Wap, *Naar de grenzen*. Muziek van J.M. Coenen. Utr. 1870. 4°.

J.J.F. Wap, God en de koning. Herfstzang. Gecomp. door C.C.A. de Vliegh. 's Gravenh. z.j. 4°.

J.J.F. Wap, Scherpschuttersmarsch. Muziek van L. Winkel. 's Gravenh. z.j. 4°.

J.J.F. Wap, P. Nieuwland, voorgesteld in vijf tafereelen. (Den Haag 1871.)

J.J.F. Wap, Eene Genootschapsvergadering 'Kunstliefde spaart geen vlijt', 8 Jan. 1776, in het Prins-Maurits-huis te 's Gravenhage. (Den Haag 1876)

J.J.F. Wap, Grootte sinfonie in B dur van W.F. Thooft, naar aanleiding van het gedicht: Karel V door Dr. Wap. Rott. z.j.

J.J.F. Wap, Erato, 3de stuk, bevattende zes (waarbij drie van Dr. Wap) liederen, met muziek. Brussel 4°. obl.

J.J.F. Wap, Vrouwe Van Ackere, Ter nagedachtenis van Vrouwe Jacqueline Wap-Guljé. Met gedichten van en aan Dr. Wap.

J.J.F. Wap, Het grafgedenkteeken van H. de Groot; Eene Nederl. Tooneelspeelster; Een verre terugblik op Nederl. Dramatisch gebied; Het Christus-portret; De H. Bonifacius; Beerman, de Duitsche improvisator; C.H. Bischoff, Verslagen van Cecilia, 1872, '73; A. Dürer. - Overdrukken.

Katholikon, Tijdschrift voor beschaafde R. Katholijken, door J.F. Budts. Brussel 1827-'29.

Jaarboekje voor Rederijkers, onder hoofd-redactie van F.H. Greb. 1ste jaarg. Amst. 1857.

Handelingen van het 4de en 10de Nederl. taal- en letterkundig congres.

Nederl. taal- en letterk. congressen, 1860-1875. Verzameling van gedrukte en geschrevene stukken.

Argus, door F. Reland. Rott. en Breda. 1828, '29. 3 st. 4°.

W. Bilderdijk. Bundel met brochuren en overdrukken van en betreffende Bilderdijk door H.W. Tydeman, A. de Jager, C. Vosmaer. e.a.

Geschenken hebben wij verder ontvangen van:

Th. J.J. Arnold, J.P. Amersfoort, R. Koopmans van Boekeren, T.H. de Beer, J.C.G. Boot, W.G. Brill, M. Cohen Stuart, R. Chalon, J. Craandijk, J.F.L. Coenen van 's Gravesloot, C. Dyserinck, A. Demarsy, W.N. Du Rieu, J. Dirks, J.J. Doedes, W. Eekhoff, Mevr. de wed. Elliot Boswel, M. Emants, R. Fruin, J.G. Frederiks, A.A. Fokker, H.O. Feith, J. Hilman, W.J.A. Huberts, C.J. Hansen, H.J. Hofstede, J.F. van Hengel, L.A.F.H. Baron van Heeckeren, Mevr. de Wed. Heije, J.J. Hingst, F. Haversmid, J.E.H. Hooft van Iddekinge, H. de Jager, J.H. Jolles, W.P. Sautijn Kluit, G. Kolff, A.J. Kronenberg, H.M. Labbarté, E. Laurillard, F.H. van Leent, J.H. van Lennep, H. van Lommel, P. Marchegay, J.A.M. Mensinga, J.G.J.J. Mol, W.J.F. Nuyens, L. Oldenhuis Gratama, H. Oort, J.J. van Oosterzee, H.M.C. van Oosterzee, M.A. Perk, R.A.S. Piccardt, J.J. Prins, N.W. Posthumus, J.K.W. Quarles van Ufford, Th. M. Roest, H.C. Rogge, J.A. Sillem, B. Symons, F. Smit Kleine, J.J. Smits, B.W.A.E. Sloet tot Oldhuis, H.W.T. Tydeman, A. de Vlaminck, J. van Vloten, J.J.F. Wap, P.A.C.H.F.A. Werdmüller van Elgg, J. Winkler.

Wij ontvingen ten vervolge en tot aanvulling:

Leidsche Studenten-Almanak 1855-'75. - Annales Academici 1872/73, 1873/74.
 - Archief voor de geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht, Bijdragen, Dl. III. afl. 2, 3. IV, 1, 2 - J.J. Backer Dirks, De Nederl. zeemagt in hare verschill. tijdperken geschetst. Laatste Dl. - R.C. Bakhuizen van den Brink, Studiën en Schetsen, Dl. III.
 - Bato, 1876, 1877 afl. 1-4. - Bibliographische adversaria, Dl. III afl. 3-6. - Bibliotheek van buiten-

landsche schrijvers, onder red. van T.H. de Beer, afl. 4. - Bouwkundig Album, 2de Serie, afl. 6-9. - Bijdragen voor Vaderl. geschiedenis en oudheidkunde, N.R. Dl. IX afl. 3, 4. - Bijdragen voor de geschiedenis van het Bisdom Haarlem, Dl. IV afl. 3, V, 1, 2. - Leidsche Courant, 1876. - Leidsch Dagblad, 1876. - Euphonia, Eerste jaarg. - La Flandre, 3me Serie, T. I, livr. 5-12. - De Gids, 1876, afl. 6-12. '77, 1-5. - Guldens-editie, N°. 109. - Los en Vast, 1876 afl. 2-4; '77, 1. - J. van Maerlant, Spieghel historiael, 2de partie, afl. 5. - F. Muller, Beredeneerde beschrijving van Nederl. historieplaten, afl. 3. - De Navorscher, 1876 afl. 4-12; '77, 1, 2. - W.J.F. Nuyens, Algem. geschiedenis des Nederl. volks, Dl. X. - E.J. Potgieter, Verspreide en nagelaten werken, afl. 30-41. - F. De Potter en J. Broeckaert, Geschiedenis van de gemeenten in Oost-Vlaanderen, Dl. XXI, XXII. - H. Schlegel, Museum d'histoire naturelle des Pays-Bas, livr. 12. - J.C. Snellen van Vollenhoven, Pinacographia, P. II, livr. 3, 4. - De Toekomst, 1876 afl. 5-12, '77, 1-4. - M. van Vaernewyck, Van die beroerlicke tijden in de Nederlanden, Dl. IV. - Verslag van den toestand der gemeente Leiden, 1876. - Verslag van het Gymnasium te Leiden, 1875/76. - P. Wackernagel, Das Deutschen Kirchenlied, B. V Lief. 8-13. - Onze Wachter, 1876 afl. 5-12, '77, 1-5. - Wandelingen door Nederland, door Craandijk en Schipperus, Dl. II afl. 6-12, III, 1-3. - Wetenschappelijke bladen, 1876 afl. 6-12, '77, 1-5. - Woordenboek der Nederl. taal, 1ste Reeks, afl. 12, 2de R. afl. 9, 3de R. afl. 5. - Biographisch Woordenboek der N. en Z.-Nederl. Letterkunde, afl. 10-14. - Deutsches Wörterbuch von J.u.W. Grimm, B. IV, Abth. 1 Lief. 8, Abth. 2 Lief. 10. - Hoch- und Nieder-

deutsches Wörterbuch von Diefenbach u. Wülcker, Lief. 4. - Zeitschrift für deutsches Alterthum, N.F.B. VIII H. 1-4. IX, 1, - Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung, N.F.B. III, H. 3, 4. - Bibliotheek voor Middelnederlandsche letterkunde. Afl. 18. - Revue Celtique, Vol. III livr. 1, - Heraldieke Bibliotheek, 1876 afl. 2. - Volksalmanak voor Nederlandsche Katholieken, 1877. - Messenger des sciences historiques, 1876 livr. 4. - Nederlandsche Bibliographie, 1876, '77, 1-4. - Taalkundige Bijdragen, 1876, I.

Van Binnen- en Buitenlandsche Genootschappen ontvingen wij de volgende werken:

Nederland.

Koninkl. Academie van Wetenschappen to Amsterdam. Versl. en Meded. Afd. Natuurk. 2de R. Dl. X, st. 1-3. XI, 1. - Afd. Letterk. 2de R. Dl. V, st. 3, VI, 1. 2. - Catalogus, Dl. III, st. 1. - F. Pavesi, Hollandia. - Programma certaminis poëtici. - Jaarboek 1875.

Koninkl. Oudheidkundig Genootschap. Verslag 1875/76.

Holl. Maatschappij van Fraaije Kunsten en Wetenschappen. Verslagen 1874, '75, '76.

Genootschap tot beoefening der Geschiedenis van 's Gravenhage. Mededeelingen, Dl. II, afl. 3.

Friesch Genootschap v. Oudheid- Taal en Geschiedkunde. De vrije Fries, 3de R. Dl. I, st. 2. - J. Reitsma, Honderd jaren uit de geschiedenis der hervorming en der herv. kerk in Friesland. - Verslag 48.

Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen. Zelandia illustrata, Afl. 4. - Catalogus der oud- en zeldzaamheden aanwezig in de oudheidkamer to Middelburg, 2de uitg. - G.W. Vreede, L.P. van de Spiegel en zijne tijdgenooten, Dl. III. - H.M. Kesteloo, Geschiedenis van Arnemuiden.

Prov. Utrechts Genootschap voor Kunsten en Wetenschappen. Verslagen 1875, '76. - Aanteekeningen van de

sectie-vergaderingen, 1875, '76. - J.G.R. Acquoy, Het klooster te Windesheim, Dl. II.

Historisch Genootschap te Utrecht. Kroniek 1875. - Werken N°. 23 Journaal van Constantijn Huygens; N°. 24 De Rekeningen der Grafelijkheid van Holland, Dl. II.

Vereen. tot beoefening van Overijsselsch regt en geschiedenis. Verslagen 1875, '76. - Register van Overijsselsche oorkonden, II. - Overijss. stad-, dijk- en markeregten, Dl. III, st. 9. - Verzameling van stukken betreff. Overijss. regt en geschiedenis, 2de Afd. st. 10.

Bataviaasch Gen. voor Kunsten en Wetenschappcn. Tijdschrift, Dl. XXIII, Afl. 2-4. - Notulen, Dl. XIII, afl. 3, 4, XIV, 1. - A.B. Cohen Stuart, Kawi oorkonden; Inleiding en transcriptie benevens facsimile.

Kon, Instituut v.d. Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederl. Indië. Bijdragen tot de taal-, land-, en volkenkunde van N. Indië, Dl. XI, st. 1, 2, 4de volgrees Dl. I, st. 1. - Verslag der feestviering van het 25jarig bestaan van het Instituut.

Maatschappij Felix Meritis. Verslag 1875/76.

Indisch Genootschap. Verslagen d. Alg. verg. 1876, 18 Apr., 1 Juni, 3, 24 Nov. 1877, 23 Jan. - W.K. Brn. van Dedem, De opium-kwestie.

Aardrijkskundig Genootschap. Tijdschrift, Dl. II, afl. 1-3. - F. De Bas, De residentie-kaarten van Java en Madoera. - S. Schouw Santvoort, Plan van een onderzoekingstocht in Midden-Sumatra.

Nederlandsch Tooneelverbond. Het Nederl. tooneel. Jaarg. VI, afl. 1-11.

Vereen. tot daarstelling van eene algemeene openbare bibliotheek te Rotterdam. Verslag 18.

Rijks-archief. Verslag 1875.

Koninkl. Bibliotheek. Verslag 1875.

Soc. Hist. et d'Archéol. dans le Duché de Limbourg. Publications T. XII.

Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. Handelingen 1876. - Jaarboek 1874/75. - Punten ter beschrijving

1876. - Onderzoek naar de werking der wetten op lageren middelbaar onderwijs. II.
- Volksalmanak 1877.

Instituut voor Doofstommen te Groningen. Verslag 1876.

Stedelijk Museum te Alkmaar. Verslag 1876.

Museum van Oudheden in Drenthe. Verslag 1875.

Maatschappij ter bevordering van Nijverheid. Tijdschrift, 3de R. Dl. XVII, st. 2-6.
4de R. Dl. I, st. 1-3. - Handel. der 99ste Alg. verg. - Adres aan Z.M. den Koning. -
Handel. en meded. 1876, afl. 2. - Notice sur les collections du Musée. - Punten van
beschrijving en Ontwerp van Wet. - Programma 1876.

Vereeniging tot bevordering van Fabriek en Handwerksnijverheid. Verslag van de
25ste Algem. vergadering.

Marnix-Vereeniging. Werken, Ser. I. Dl. II.

Belgie.

Academie Royale de Belgique. Bulletin, 2e Serie, T. 38-40. - Annuaire 1875, '76.

Willemsfonds. Volks-almanak 1877. - Uitgaven N°. 83, 84, 85. (Jaarboek).

Société de l'histoire de Belgique. Ch. Paillard, Histoire des troubles religieux de
Valencienes, T. IV.

Frankrijk.

Soc. des Antiquaires de la Morinie à St. Omer. Bulletin historique, Livr. 96-98.

Zwitserland.

Soc. d' Histoire de la Suisse Romande. Mémoires et documents, T. XXX.

Italie.

Regia Lynceorum Academia. Atti, Ser. 3, Vol. I fasc. 1-3. - D. Carutti, Di Giovanni
Eckio. - J.C.G. Boot, J.T. Gronovii ad Alb. Frobenium, Epist. X.

Duitsland en Oostenrijk.

Verein f. Geschichte der Mark Brandenburg zu Berlin. Märkische Forschungen, B. XIII.

Verein von Altherthumsfreunden im Rheinlande zu Bonn. Zeitschrift, B. X, XI. - Jahrbücher, H. 57, 58.

Abtheil. des Künstlervereins f. Bremische Geschichte und Altherthümer zu Bremen. Bremisches Jahrbuch, B. VIII.

Schlesische Gesellschaft f. Vaterl. Kultur zu Breslau. Jahres-Bericht, 53.

Kais. Kön. Mährisch-Schlesische Gesellschaft zur Beförderung des Ackerbaues, d. Natur- und Landeskunde zu Brünn. Mittheilungen, 1875.

Verein f. Geschichte und Altherthumskunde zu Frankfurt a/M. Mittheil. B. V, 2. - Neujahrs-Blatt, 1875, '76. - G.E. Steitz, Tagebuch des Canonicus Wolfgang Königstein. - J.G. Battonn, Oerterliche Beschreibung der Stadt Frankfurt a/M.H. 7.

Oberlausitzische Gesellschaft der Wissenschaften zu Görlitz. Neues Lausitzisches Magazin, B. LII, H. 1.

Histor. Verein f. Steiermark zu Grätz. Beiträge zur Kunde Steiermark. Geschichtsquellen, Jahrg. 13. - Mittheil. H. 24.

Verein f. Hamburgische Geschichte zu Hamburg. Zeitschrift, N.F.B. III, H. 4.

Histor. Verein f. Niedersachsen zu Hannover. Zeitschrift, Jahrg. 1874-'75.

Verein f. Siebenburgische Landeskunde zu Hermannstadt. Jahresbericht 1874-'75. - Archiv, N.F.B. XII, H. 2. 3. - J. Treusch, Schriftsteller-Lexikon, B. III.

Ferdinandeum f. Tirol und Vorarlberg zu Innsbrück. Zeitschrift 3te F.H. 20.

Gesellschaft f. die Gesch. der Herzogthümer Schleswig-Holstein u. Lauenburg. Zeitschrift, B. VI. - P. Hasse, Kieler Stadtbuch.

Histor. Verein f. Krain zu Laibach. A. Dirnitz, Geschichte Krains. 2 Bde.

Hist. Verein f. Niederbairern zu Landshut. Verhandlungen, B. XVIII, H. 1-4.

Verein f. Lübeckische Geschichte und Altherthumskunde zu Lübeck. Bericht 1875. - Zeitschrift B. III, H. 3.

Museum Francisco-Carolinum zu Linz. Bericht, 33, 34. - Beiträge zur Landeskunde, Lief. 28, 29.

Histor. Verein von u.f. Oberbaijern zu Munchen. Archiv, B. XXXIV. H. 3. XXXV, H. 1.

Germanisches National-Museum zu Nürnberg. Anzeiger 1875.

Histor. Verein d. Oberpfaltz u. Regensburg zu Regensburg. Verhandlungen, B. XXXI (XXIII N.F).

Histor. Verein für Oberfranken zu Bamberg. Bericht 37.

Verein für Geschichts- und Alterthumskunde zu Kehl. Mittheilungen, H. 1-4.

Altherthums Gesellschaft in Königsberg. Altpreussische Monatschrift, B. XIII, H. 1-8.

Histor. Verein für Westfalen. Blätter, Jahrg. 1876, H. 1-4.

Verein für Geschichte und Alterthum in Breslau. Zeitschrift, B. XIII, H. 1.

Gesellschaft f. Pommersche Gesch. und Alterthumskunde zu Stettin. Baltische Studien, Jahrg. XXVI, H. 1, 2. - Jahres-Bericht 38.

Württembergische Altherthumsverein zu Stuttgart. Schriften, B. II, H. 2. - Die Cisterzienzer Abtei, Lief 2.

Gesellschaft f. nützliche Forschungen zu Trier. C. Bone, Das Plateau von Ferschweiler, Trier, 1876.

Verein f. Kunst und Altherthum in Ulm u. Oberschwaben zu Ulm. Korrespondenzblatt, 1876, 1877, N. 1, 2.

Kais. Königl. Akademie d. Wissenschaften zu Wien. Sitzungsberichte, Philos.-Histor.- Classe, B. LXX, H. 3, 4. LXXI, H. 1-3. LXXII, H. 1, 2.

Kais. Königl. Geogr. Gesellschaft zu Wien. Mittheilungen, B. XVIII (N.F. VIII).

Histor. Verein v. Unterfranken u. Aschaffenburg zu Würzburg. Archiv, B. XXIII, H. 2.

Gesamtvrein der Deutsche Geschichts und Altherthumsvereine zu Altenberg.
Correspondenzblatt 1876, 1877, N°. 1-3.

Voigtländische Alterthumsforschende Verein zu Hohenleuben. Festschrift, nebst 44-46 Jahresbericht.

Anthropologische Gesellschaft in Wien. Mittheilungen, 1876, N°. 1-5.

Histor. Verein für das Groszherzogthum Hessen zu Darmstadt. Archiv, B. XIV. H. 2.

Engeland.

Litterary and philosophical Society at Manchester. Memoirs. Vol. V. - Proceedings, Vol. XIII-XV. - Catalogue.

Denemarken.

Konglig Nordiske Oldskrift Selskab. Kjöbenhafn. Aarbøger, Tillaeg til. 1874; 1875, H. 1-4; 1876 H. 1, 2.

Zweden.

Det Kong. Norske Universitet. Christiania. H. Blom, Russisk sproglære. Krist. 1876. - Norway. Art of the present time. Christ. 1876. - C.P. Caspari, Ungedruckte Quellen zur Geschichte des Taufsymbols, III. Christ. 1875. - E. Blix, De vigtigste Udtryk for Begreberne Herre og Fyrste i de semitiske sprog. Krist. 1876. - O.J. Broch, Le royaume de Norvège et le peuple Norvégien. Christ. 1876.

Rusland.

Gelèhrte Esthnische Gesellschaft zu Dorpat. Sitzungsberichten 1875. - Verhandl. B. VIII. H. 3.

Gesellschaft f. Geschichts- u. Altherthumskunde der Oostsee-provinzen Russlands zu Riga. Mittheilungen, B. XII, H. 2. - Sitzungsberichte, 1875.

Amerika.

Smithsonian Institution at Washington. Report 1875.

III.

Overeenkomstig Art. 30 der Wet had de Penningmeester, Dr. W.N. du Rieu vóór 1 Mei aan het Bestuur rekening en verantwoording gedaan van zijn beheer. Zijne rekening was goedgekeurd en met de bescheiden in handen gesteld van de daartoe in de Maandelijksche Vergadering van April benoemde Commissie, bestaande uit de Heeren J.J. Prins en F. de Stoppelaar. Eerstgenoemde heeft in de Vergadering van Mei van hun onderzoek verslag gedaan.

De Penningmeester deelt nu omtrent de kas het volgende mede.

I. Het fonds der maatschappij.

In het afgesloten boekjaar is het kapitaal met *f* 100.- nominaal verhoogd en dus gebracht op *f* 12.300 van 2 ½ pct. door de steeds klimmende rente, die tot vermeerdering van het kapitaal moet strekken, volgens de bepalingen van de stichting. De overige drievierden van de rente waren dit jaar *f* 227,03, zoodat voor wetenschappelijk doel nu *f* 877,40 beschikbaar kwam. Hiervan is *f* 150,- aan de 5e Aflevering van Maerlant's Spieghel Historiael in Juli l.l. betaald, en *f* 172,- aan de Firma E.J. Brill als bijdrage voor de uitgaaf van de Enqueste van 1494, van welke som genoemde Firma evenwel *f* 100,- heeft kunnen teruggeven, toen zij door een ruimer verkoop van dit historische werk daartoe in staat was gesteld.

Eindelijk is nog *f* 31.90 voor het afschrijven van den Seghelijn van Jerusalem uitgegeven. Het batige saldo *f* 523.50⁵ zal in den loop van dit jaar kunnen strekken voor bijdragen aan de 2 laatste afleveringen van den Spieghel Historiae en van den Seghelijn.

II. De kas der maatschappij.

De staat van de kas is gunstig to noemen, aan renten van tijdelijk belegde gelden (voor den druk van den Catalogus bestemd) is ontvangen . . . . . *f* 108.54⁵ aan Contributies van

505 leden	à <i>f</i> 6.-	<i>f</i> 3030.-
31 leden	à <i>f</i> 10.-	<i>f</i> 310.-
1 lid		<i>f</i> 16.-

al hetgeen gevoegd bij het batig slot van het vorige jaar bedraagt *f* 4630.14; de uitgaven beliepen *f* 3620.70, waarvan de voornaamste posten zijn:

Huur der lokalen	<i>f</i> 350.-
Vergaderingkosten	<i>f</i> 337.41
Bezoldigingen	<i>f</i> 490.-
Drukwerk	<i>f</i> 749.67
Aankoop van boeken	<i>f</i> 860.05
Bindwerk	<i>f</i> 330.06 ⁵

De rekening sluit met een batig saldo van *f*909.44; waarvan de loopende dienst wel een aanzienlijk cijfer vordert, maar toch nog genoeg overblijft om in dit jaar een ruim bedrag aan de boekerij te besteden.

IV.

De Taalkundige Commissie vond dit jaar geene aanleiding om te vergaderen; de andere Commissie leverde het volgende:

Verlag van de Commissie voor Geschied- en Oudheidkunde.

De Historische Commissie van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden hield hare gewone maandelijksche vergaderingen; deze waren goed bezocht en menig gewichtig punt werd daar besproken.

Wel werd dit jaar geen belangrijk gemeenschappelijk werk ondernomen, doch men arbeidde voort aan hetgeen begonnen was. Zoo wordt de verzameling der Epistolographen, voornamelijk door de zorg van Dr. Rogge, aanhoudend rijker, en komt dit hoogst gewenschte werk eenmaal in het licht, dan zal deze arbeid voor een groot deel aan hem en den Heer du Rieu te danken zijn.

Met het plan om later aan de *Oude Verhalen* van het beleg van Leiden een tweeden bundel van bescheiden van anderen aard toe te voegen, werd van wege de Commissie het Leidsche Aflezingsboek van 1572 en 1573 afgeschreven. De Heer Elsevier heeft op zich genomen dit afschrift met het oorspronkelijke nauwkeurig te vergelijken.

Er werd een onderzoek ingesteld naar een zeldzaam werkje van Henricus Bommelius; de Heer Rogge had de aandacht hierop gevestigd, en het gelukte den Heer du Rieu het exemplaar, dat de Bibliotheek te Munchen

er van bezit, ter inzage to verkrijgen. Het geschrift dat over de Utrechtsche beroerten in 1532 handelt, werd afgeschreven. Door de Heeren Fruin en du Rieu is het afschrift met het oorspronkelijke vergeleken. Het voornemen is dit hoogst zeldzame geschrift te herdrukken.

Eindelijk werden door de Commissie pogingen in het werk gesteld, om eene nieuwe uitgave te bezorgen van de Croniek van het klooster Windesheim; over de resultaten dier pogingen valt tot nog toe niets mede te deelen. Eene aanvraag om subsidie voor eene gedeeltelijke uitgave van het Album Studiosorum van Orleans werd in overweging genomen, maar niet bij het Bestuur der Maatschappij aanbevolen, hoofdzakelijk omdat de wijze der uitgave geen genoegzame waarborgen scheen op te leveren voor degelijk en betrouwbaar werk.

De Heer Fruin vestigde de aandacht op het belang van het verzamelen van Hollandsche werken in de Zuid-Afrikaansche gewesten uitgegeven. Een voorstel daaromtrent werd aan de Maandelijksche Vergadering gedaan en vond daar bijval. Reeds zijn betrekkingen aangeknoopt en enkele werken aan de bibliotheek der Maatschappij uit Zuid-Afrika toegezonden. (Zie boven blz. 34.)

Onder de mededeelingen zijn min of meer merkwaardige van alle leden te vermelden.

De Heer Elsevier gaf eenige bijzonderheden uit het leven van Leidsche schilders, als: van Pothuyk, Brekelenkamp, Ouderogge en Parcellis. - De Heer Sepp sprak eenige malen naar aanleiding van onderzoekingen omtrent Nederlanders die aan de buitenlandsche academiën onderwijs hadden gegeven, b.v. te Rostock, te Greifswald, te Helmstadt, te Jena, te Göttingen, te Weenen, te Erfurt en te Koningsbergen. Ook vestigde hij de aandacht op een zeldzaam boekje, *Stella Clericorum* genaamd, dat

tot het einde der 15e eeuw een 20tal drukken beleefde, en dus veel schijnt gelezen te zijn; de schrijver zou volgens de initialen van een gedicht, aan het einde van het boekje geplaatst, Anthoine Caillaut heeten, doch van dezen is verder niets bekend, gelijk de geschiedenis van het werkje heden zeer in het duister schuilt.

De Heer du Rieu gaf bericht omtrent een vondst papieren van Le Brun, chef der politie te Amsterdam in het jaar 1813, laatst aan het Rijksarchief aangeboden. Hij vertoonde nog en besprak een boekwerk, op bamboes-papier gedrukt, en een publicatie tegen de studenten-ontgroeningen van 1803.

De Heer Rogge handelde over een handschrift met stukken van Thomas à Kempis, het *Hoefke der Rozen*, bevattende o.a. de oudste Hollandsche vertaling van de *Imitatio*. Ook sprak hij over het boven genoemde geschrift van Henricus Bommelius. - De Heer Fruin besprak dit geschrift ingelijks. Bij eene andere gelegenheid wees hij naar aanleiding van het *Journal* van Huygens, dat door het Historisch Genootschap van Utrecht is uitgegeven, op het gebruik van stalen en zilveren pennen en pennen met inkt-reservoirs. Eindelijk vestigde hij de aandacht op eene verzameling stukken in handschrift, uit het archief van Jan de Wit afkomstig, aan de familie Hoog toebehoorende, en die in openbare veiling werden gebracht; het was hem gebleken, dat zij processtukken, onder anderen van dat van van Messen en van Ruiven bevatten; die stukken zijn grootendeels door het Rijksarchief aangekocht.

De Heer Pleyte handelde over twee gesneden steenen, de een met Gnostische voorstelling, gevonden te Udel in Gelderland, de andere te Franeker; bij andere gelegenheden sprak hij over het oude Vlie en de rivier Visdrus van Ptolemaeus; de resultaten zullen worden medegedeeld in zijne uitgave der *Nederlandsche Oudheden*.

V.

De vóór de pauze benoemde Commissie van stemopneming voor nieuwe leden, bestaande uit de HH. Dr. C.P. Tiele, Gualth. Kolff, W.I.C. Rammelman Elsevier, T.H. de Beer, J.H. Scheffer en Johs. Dyserinck, brengt bij monde van eerstgenoemde rapport van haar onderzoek uit. Ingevuld zijn 65 stembiljetten, waarvan met het bij de wet bepaalde aantal stemmen gekozen zijn tot

Binnenlandsche Leden:

J.C. Altorffer, Boekhandelaar te Middelburg.

Th. I.J. Arnold, Bibliograaf te 's-Gravenhage.

Mr. W.H. de Beaufort, Lid van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, te Leusden.

J. van Bommel Suyck, Predikant te Keppel.

Mr. N.P. van den Berg, President der Javasche Bank, te Batavia.

A. Werumeus Buning, Ambtenaar aan het Ministerie van Marine, te 's-Gravenhage.

Jhr. J.F.L. Coenen van 's-Gravesloot, te Leiden.

S.C. van Doesburgh, Boekhandelaar te Leiden.

Rosier Faassen, Lid van de Rotterdamsche Tooneelvereniging, te Rotterdam.

C.J. Gonnet, Adjunct-Bibliothecaris te Haarlem.

B.G. de Vries van Heyst, Predikant te Alkmaar.

J.H. Hooijer, Predikant te Arnhem.

Dr. I. Hooykaas, Predikant te Rotterdam.

P.N. van Kampen, Uitgever te Amsterdam.

Mr. I.A. Levy, Advocaat te Amsterdam.

P.C.I. Meys, te Meppel.

F.D.A. Obreen, te Rotterdam.

A.P.M. van Oordt, Lid der firma E.J. Brill, Uitgever te Leiden.
 Dr. E.D. Pijzel, Leeraar aan de H. Burgerschool te Amersfoort.
 Dr. J. Reitsma, Predikant te Kooten.
 J.H. Rennefeld, Directeur der Tooneelschool te Amsterdam.
 Th. M. Roest, tijdelijk Directeur van het Munt- en Penningkabinet der Leidsche Hoogeschool, te Leiden.
 Dr. M.A.N. Rovers, Predikant te Krommenie.
 J.N. Scheltema, Predikant en Archivaris te Gouda.
 A. Baron Schimmelpenninck van der Oije, Lid van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, te 's-Gravenhage en
 C.N. Wijbrands, Predikant te Graft-Nedereinde.¹

en tot *Buitenlandsche*:

Dr. L. Ennen, Archivaris van Keulen.
 Karl Hirsche, Predikant te Hamburg.
 Gaston Paris, te Parijs.
 Mr. Odillon Perier, Advocaat te Dendermonde.
 A.L. de Vlaminck, Archivaris te Dendermonde.
 W. Dwight Whitney, Hoogleeraar te Newhaven, in Noord-Amerika.

De Voorzitter dankt de Commissie van stemopneming namens de Vergadering voor de genomen moeite.

1 Drie der genoemde Heeren hadden een even groot aantal stemmen op zich vereenigd. Volgens besluit der Vergadering werden zij allen onder de benoemden gerekend, zoodat er 26 leden benoemd zijn, in plaats van 25, welk getal door de Maandelijksche Vergadering was bepaald.

VI.

Aan de orde is het voorstel over het gebruik van de beschikbare interesten van het Fonds. Dat voorstel luidt, die opbrengsten to besteden 1° voor de 7^e Aflevering der 2^e Partie van Maerlant's Spieghel Historiael; 2° voor de uitgave van den Seghelijn van Jherusalem, en 3° voor een herdruk van een rijmwerk, getiteld: Overblijfsels van Geheugenis der bisonderste voorvallen in het leven van den Heere Coenraet Droste (een tijdgenoot der de Witten), 's-Gravenhage 1728.

In het exemplaar der Maatschappij, dat voor den herdruk dienen zal, is nog een aanzienlijk gedeelte, tot nog toe onuitgegeven. Dit zal nu worden ingelascht en het geneel met aantekeningen van Dr. Fruin uitgegeven.

Dit voorstel wordt bij acclamatie aangenomen.

VII.

Vervolgens wordt aan de Vergadering mededeeling gedaan van het contract betreffende het in bruikleen geven der boekerij, hetwelk door den Secretaris wordt voorgelezen. Naar aanleiding daarvan wordt het voorstel gedaan om eenige Artikelen der Wet te veranderen. Dit voorstel luidt aldus:

Art. 73 der Wet to vervangen door het volgende:

Omtrent de Bibliotheek gelden, van 1 Juli 1877 af, de bepalingen van het Contract, den 2^{den} October 1876 namens de Maatschappij door het Bestuur aangegaan met Curatoren der Hoogeschool.

(Het Contract lag ter tafel, en wordt hierachter ter algemeene kennis der Leden gebracht, als Bijlage.)

Twee nieuwe Artt. in te voegen van dezen inhoud:

Aan het Bestuur is opgedragen het toezicht op de Boekerij, bedoeld in Art. 6 van het Contract, en de zorg voor het naleven der verdere bepalingen.

en:

Geene Handschriften der Maatschappij worden uitgeleend dan door tusschenkomst van het Bestuur. (Art. 5 van het Contract.)

Eindelijk Artt. 74 en 79-81 onzer Wet te behouden en Art. 75-78 te doen vervallen.

Dit voorstel wordt zonder hoofdelijke stemming aangenomen.

VIII.

Uit het voorgedragen dubbeltal voor lid van het Bestuur, bestaande uit de HH. Dr. C. Sepp en Dr. P.J. Cosijn, wordt gekozen eerstgenoemde, wien van zijn benoeming zal worden kennis gegeven.

IX en X.

De aftredende Secretaris en Penningmeester, Dr. J. Verdam en Dr. W.N. du Rieu, worden bij acclamatie herbenoemd, respectievelijk op voorstel der HH. Mr. J.W. Tijdeman en J. Tideman.

Nadat hiermede alle punten van den beschrijvingsbrief waren afgehandeld, en de Heer Mr. d'Ablaing van Giessenburg nog gewaarschuwd had, van benoemingen bij acclamatie geene gewoonte te maken, wordt, daar niemand verder het woord verlangt, de Vergadering door den Voorzitter gesloten.

Bijlage.

CONTRACT betreffende de Boekerij, gesloten met Heeren Curatoren der Hoogeschool te Leiden.

Curatoren der Hoogeschool te Leiden, ten dezen gemachtigd, door Zijne Excellentie den Minister van Binnenlandsche Zaken, bij missive van den 22sten September 1876, N°. 55, 5e Afd.; - en de Heeren R.J. FRUIN, A. KUENEN, E. VERWIJS, C.P. TIELE, W.N. DU RIEU, W. PLEYTE, H.C. ROGGE en J. VERDAM, uitmakende het Bestuur van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden, daartoe gemachtigd bij besluit van de Algemeene Vergadering dier Maatschappij van den 15^{en} Juni 1876, verklaren te zijn overeengekomen als volgt:

Artikel I.

De Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde verklaart hare boekerij in bruikleen te geven aan de Bibliotheek der Hoogeschool te Leiden, welk bruikleen door de Contractanten ter eenre ten behoeve van de Bibliotheek wordt aangenomen, en zulks op de volgende voorwaarden.

Artikel II.

Deze overeenkomst kan te allen tijde schriftelijk worden opgezegd; zij werkt echter nog één jaar na de opzegging.

Artikel III.

De boekerij bestaat uit de van wege de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde gestempelde boeken en bladen, zoo geschrevene als gedrukte, omschreven in:

a. een gedrukten Catalogus, welke in 1847 en 1864 in drie deelen werd uitgegeven, alsmede in het geschrevene supplement der sedert 1864 door de Maatschappij verworvene boeken en bladen tot op den laatsten dag van het jaar 1876.

Deze boeken zullen in den zomer van 1877 van wege de Maatschappij en op hare kosten naar de Bibliotheek worden overgebracht.

De Bibliotheek is echter niet aansprakelijk voor de stukken in den Catalogus vermeld, die niet aan de Bibliotheek worden afgeleverd. Deze worden in twee exemplaren van den Catalogus aangeteekend en iedere aantekening door of van wege de contractanten gewaarmerkt. Van die twee exemplaren wordt er één bij de Maatschappij bewaard en één op de Bibliotheek der Hoogeschool.

b. een journaal ingaande met den eersten dag van het jaar 1877, vermeldende alle boeken en bladen, na dien dag door de Maatschappij verworven.

Dit journaal wordt in duplo gehouden.

Een van de exemplaren daarvan wordt door het Bestuur van de Maatschappij, het andere door het Bestuur der Bibliotheek bewaard.

De boeken worden telkens eenmaal 's maands, voorzien van den stempel der Maatschappij van harentwege aan de Bibliotheek toegezonden, waar ze door de beambten der Bibliotheek gecatalogiseerd en geplaatst worden. Voor iedere bezending wordt door het Bestuur der Bibliotheek een bewijs van ontvangst afgegeven.

Artikel IV.

De in bruikleen gegeven boeken zullen niet onder de boeken der Bibliotheek worden ingedeeld, maar afzonderlijk in eene afdeeling der lokalen van de Bibliotheek bijeengeplaatst worden.

Zij zullen op kosten van de Bibliotheek worden onderhouden.

Artikel V.

Voor de in bruikleen gegevene boeken en voor de lokalen, waar die geborgen worden, gelden dezelfde bepalingen, welke op de overige lokalen en op de eigene boeken der Bibliotheek worden toegepast.

De geschrevene boeken echter zullen niet buiten de Leeskamer ten gebruike worden gegeven, dan alleen aan het Bestuur der Maatschappij op schriftelijke aanvraag, door den Voorzitter en den Secretaris onderteekend.

Artikel VI.

Tweemaal 's jaars wordt aan eene Commissie der Maatschappij toegang verleend tot de lokalen, waar de in bruikleen gegeven boeken geplaatst zijn en gelegenheid gegeven om zich te vergewissen van den staat dier boeken en van het naleven der bepalingen van deze overeenkomst.

Artikel VII.

De Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde verbindt zich om zoover haar finantieel vermogen strekt, hare boekerij, bepaaldelijk wat betreft de Nederlandsche Taal- en Letterkunde, zoowel met nog ontbrekende werken van vroegeren tijd als met nieuw uitkomende aan te vullen en zoo mogelijk volledig te maken.

Aldus gedaan en geteekend te Leiden den tweeden October achttienhonderdzesenzeventig.

Curatoren der Hoogeschool te Leiden.

VROLIK, *President.*

W.G. DE BRUYN KOPS, *Secretaris.*

Het Bestuur der Maatschappij voornoemd.

R.J. FRUIN, *Voorzitter.*

A. KUENEN.

EELCO VERWIJS.

C.P. TIELE.

W.N. DU RIEU.

W. PLEYTE.

H.C. ROGGE.

J. VERDAM, *Secretaris.*

**Levensberichten der afgestorvene medeleden
van de Maatschappij der Nederlandsche
Letterkunde.**

Bijlage tot de Handelingen van 1877.

Leiden, E.J. Brill. 1877.

Levensschets van A.B. Cohen Stuart.

Abraham Benjamin Cohen Stuart, geb. 17 Maart 1825 te 's Gravenhage, was de derde zoon van James Cohen Stuart en Petronella Wilhelmina Stuart.

De gelukkige aanleg, waardoor hij zich reeds vroeg onderscheidde, ontwikkelde zich vooral onder de leiding van den huisonderwijzer der familie, Jean Gérard Frédéric Estré¹, een man van zeldzame kunde en buitengewone gaven. Aan hem heeft Abraham Benjamin, evenals zijne broeders en zusters, voor zijne gansche vorming zeer veel te danken gehad. De lijfspreuk van den leermeester: *hoc age!* is steeds de leuze van den leerling gebleven, en zijn geheele wetenschappelijke loopbaan is dáar om zulks te bewijzen : wat hij ondernam, legde hij niet uit de handen alvorens het zoo zorgvuldig mogelijk bewerkt te hebben; wat hij deed, deed hij geheel.

De kindsheid en knapenleeftijd van Cohen Stuart kenmerkten zich door niets buitengewoons. Zijn vader, of-

1 Aan Estré heeft Mr. S. Vissering in zijne *Herinneringen*, 1ste Bundel, het eerste stuk *Piae Memoriae* gewijd.

schoon toen nog in ambtsbetrekking - hij was Inspecteur-Generaal der Registratie - woonde met zijn negen kinderen op 't buitengoed Eik-en-duinen aan den Loosduinschen weg. Het stil en vreedzaam buitenleven, met weinig afwisseling, doch des te meer huiselijkheid, heeft misschien zekere schroomvalligheid en wantrouwen aan eigen kracht bij den knaap bevorderd, maar aan den anderen kant eenen gunstigen invloed uitgeoefend op de degelijkheid van zijn karakter.

In 1838 verloor de dertienjarige knaap zijne moeder, en in den loop van hetzelfde jaar zag hij zijnen leermeester Estré naar elders vertrekken. - Na eerst privaattlessen genoten te hebben bij den Conrector Dr. Schey, bezocht hij gedurende twee jaren het Gymnasium, waar hij al spoedig een lieveling werd van den Rector Bax. In 1842 promoveerde hij als primus zijner klasse, en kort daarop liet hij zich als student in de rechten aan de Leidsche Hoogeschool inschrijven.

Bijzondere omstandigheden waren oorzaak dat het verblijf van den jongen student te Leiden slechts kortstondig van duur was. Het trof namelijk juist in die dagen, dat de Delftsche Akademie tot opleiding van Oost-Indische ambtenaren werd opgericht. Schitterende vooruitzichten werden den aanstaanden ambtenaren voorgespiegeld, en al voelde de jonge Cohen Stuart zich persoonlijk meer aangetrokken tot de studie der klassieke letteren, de raadgevingen van zijns vaders vriend, den Staatsraad Lipkens, gevoegd bij den wensch van zijn vader, wogen zóó zwaar, dat hij van Leiden naar Delft overging.

Hier legde hij zich met den stalen ijver en onbezweken volharding, hem eigen, toe op de studie der 'inlandsche' talen, vooral van 't Javaansch, onder Taco Roorda. Hoe vlijtig hij ook studeerde, onttrok hij zich in geen deele aan 't vroolijk studentenleven. Daartoe was hij te gezellig van aard, gelijk zijne tijdgenooten getuigen kunnen, die in

hem den wakkeren en aangename makker, den trouwen vriend waardeerden. Hij was de oprichter en eerste voorzitter van een dispuutgezelschap, dat den Javaanschen naam ontving van Woelang-winoelang (wederzijdsch onderricht) en gewijd was aan taal-, land- en volkenkunde van Nederlandsch Indië.

Toen hij in den zomer van 1846 het ambtenaars-examen met glans had afgelegd, begrepen zijne leermeesters dat iemand van zijn aanleg en kundigheden beter op zijne plaats zou wezen in eene wetenschappelijke betrekking, dan in den administratieven dienst. Zij vestigden de aandacht der Regeering op hem, zoowel hier te lande als in Indië, en 't gevolg was dat Cohen Stuart, die zelf niets liever verlangde dan een wetenschappelijken werkring, met bijzondere aanbeveling voorzien, in December 1846 met de korvet Argo naar Java vertrok en te Batavia aangekomen ter beschikking gesteld werd van den Gouverneur-Generaal Rochussen. Deze voegde bij gouvernementsbesluit van 12 Juli 1847 den jeugdigen geleerde toe aan de Heeren Winter en Wilkens te Soerakarta 'ter verlichting in hunne werkzaamheden, wat betreft de vertaling van een gedeelte der wettelijke verordeningen in het Maleisch en Javaansch.'

Het duurde eenige jaren vóórdat deze benoeming, welke min of meer een tijdelijk karakter droeg, gevolgd werd door eene andere waarbij zijn werkring, rang en bezoldiging beter geregeld werden. Eerst in 1851 werd bij gouvernementsbesluit van 9 Dec. bepaald: 'dat hij zich te Soerakarta zou blijven ophouden tot voortzetting zijner studiën in de Javaansche en Kawi-talen.'

Reeds vóór laatstgemelden datum had Cohen Stuart het geringe aantal bruikbare geschriften over Javaansche talen letterkunde met een voortreffelijk werk verrijkt, namelijk de 'Geschiedenis van Baron Sakèndhèr'. De voorrede en inleiding op dit gedicht - waarin op zoo naïeve wijze

onze groote Jan Pieterszoon Koen door de verbeelding der Javanen herschepen is tot den heldhaftigen zoon eener Javaansche prinses - verscheen 1850 in 't Indisch Archief, 3de Deel, terwijl de tekst zelve, benevens de Nederlandsche vertaling, aanteekening en woordenlijst, een jaar later in Deel IV volgde.

Vóór de verschijning van dit werk had er nog geen uitgave van een Javaansch gedicht bestaan, welke op dien naam aanspraak mocht maken. Voor de eerste maal had iemand die literarischen smaak en klassieke vorming aan grondige taalkennis paarde, zich bij 't bewerken van een Javaanschen poëtischen tekst dezelfde eischen gesteld als de philologie elders doet. De opmerkingen over de poëzie en de poëtische taal der Javanen en de toevoegsels op 't nog zeer gebrekkige woordenboek van Gericke-Roorda waren even zooveel aanwinsten voor de studie der taal, doch, hoe belangrijk ook op zich zelve, niet de grootste, althans niet de eigenaardigste verdienste. Deze bestond veeleer daarin, dat Cohen Stuart eene ruimere opvatting toonde te huldigen van de taak der Javaansche studiën dan toen ter tijd de heerschende was en nog lang gebleven is. Men wist wel, en erkende het ook, dat het Javaansch rijk was aan letterkundige gewrochten, maar - men trok er geen partij van, hetzij omdat men voor de moeilijkheden aan de studie der poëzie verbonden terugdeinsde, of wel omdat men voor den aanstaanden ambtenaar de kennis der dagelijksche omgangstaal nuttiger achtte, of wel omdat men de Javaansche letterkunde niet aantrekkelijk genoeg vond. Gaf deze of gene nu en dan eens een werk tot den kring der fraaie letteren behoorende uit, dan was het meestal niet in den oorspronkelijken vorm, maar in verdunde prozaische uittreksels die ons doen denken aan de Robinson Crusoë's voor de jeugd, waarvan de welmeenende makers zich misschien voorstelden dat hun knutselwerk Defoe's meesterstuk vergoeden kon.

Het eerste vereischte om de ziel van een volk to leeren kennen, is de kennis zijner letterkunde. Daarin spiegelen zich zijne denkbeelden en denkwijzen, zijne goede en kwade neigingen, zijn liefde en haat, zijn natuurlijke aanleg en geschiedkundige ontwikkeling af. Hoe goed Cohen Stuart dit inzag, blijkt o.a. uit zijn 'Overzicht van 't Javaansch dichtwerk Djaja Lengkara' in de Bijdragen van taal-, land- en volkenkunde van Ned. Indië, I, 44 en II, 151 (1853). In zeker opzicht zette hij als taalgeleerde voort wat Thomas Stamford Raffles veertig jaren vroeger als dilettant begonnen was. De begaafde Engelschman is de eerste geweest welke de hooge beteekenis der letterkunde in verband met de geschiedenis en oudheden des lands beseftte en in de bezielde bladzijden zijner *History of Java* een literarisch gewrocht heeft nagelaten dat latere boekenmakers plunderden, stuksgewijze naschreven, verminkten, verknoeiden, zonder den geest over te nemen van den man die niet alleen een goed schrijver was, maar ook, na Jan Pieterszoon Koen, de grootste landvoogd dien Java gezien heeft. Cohen Stuart heeft den wetenschappelijken grondslag gelegd en 't voorbeeld aangegeven voor de beoefening der Javaansche letterkunde. Zonder Raffles na te streven, heeft hij, door verwantschap in aanleg en smaak gedreven, hetzelfde veld beploegd als de beroemde Brit.

Een werk van geheel anderen aard dan de uitgave van den Baron Sakèndhèr was de Maleische vertaling der 'Algemeene Bepalingen van Wetgeving, van de twee eerste hoofdstukken van 't Reglement op de Rechterlijke organisatie, de burgerlijke rechtsvordering en de strafvordering onder de inlanders op Java' (verschenen bij Lange & Co. te Batavia, 1853; herdrukt in 1856). Over de verdiensten van dit werk rekenen wij ons onbevoegd te oordeelen en daarom verwijzen we naar 't opstel van Mr. L.W.C. van den Berg, getiteld: *In Memoriam* (bl. 6, vgg.), waarin op

zulk een waardige wijze de overledene herdacht is¹. Wij doen dit te geruster, omdat gezegde Maleische vertaling behoort tot de categorie van goevernementeel bestelwerk, waarmede Cohen Stuart alles behalve ingenomen was. Want hij was doordrongen van de overtuiging, en heeft die meermalen uitgesproken, dat de geschriften door Europeanen in eene inlandsche taal overgezet of opgesteld gewoonlijk als mislukte proeven beschouwd moeten worden. Daarom was hij een vijand van al zulke boeken en boekjes voor schoolgebruik, welke in stede van beschaving te bevorderen, taalbederf in de hand werken, of wegens volslagen onverstaanbaarheid zonder eenigen invloed blijven, en geen ander nut hebben dan dat zij den vervaardigers onevenredig hooge belooning bezorgen. Wij zullen later nog de gelegenheid hebben op de denkbeelden van Cohen Stuart ten aanzien van 't inlandsch onderwijs terug te komen.

Tijdens zijn verblijf te Soerakarta - in 1852 - trad hij in den echt met Mejufvrouw A.D.R. de Leeuw. Ter zelfder plaatse was het, dat hij de bouwstoffen verzamelde en uitwerkte voor zijne klassieke uitgave van de Bråtå Joedå, die in haar geheel in 1860 verscheen en Deel XXVII en XXVIII vormt van de Verhandelingen van 't Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen.

Om een denkbeeld te geven van de waarde dezer uitgave, dienen we hier in enkele bijzonderheden te treden omtrent den aard en omvang van de welvolbrachte taak.

De Bråtå Joedå is eene omwerking van een Oudjavaansch heldendicht, getiteld: Bhârata-yuddha, d.i. 'Oorlog der Bharata's', en vervaardigd in 't jaar 1157 onzer jaartelling door Mpoe S dah. De dichter heeft zijne stof aan de In-

1 Zie Tijdschrift voor Indische taal-, land- en volkenkunde, uitgegeven door 't Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, XXIII, Afl. 4.

dische heldensage ontleend en tot onderwerp gekozen den familie-oorlog tusschen de Kaurawa's en Pândawa's, die de kern uitmaakt van 't Sanskritische heldendicht Mahâbhârata. Voor 't overige heeft hij de stof zelfstandig verwerkt, en hetgeen hij leverde staat in karakter al even ver af van 't Mahâ-bhârata als bijv. de Gerusalemme liberata van de Ilias. Gelijk van andere beroemde gedichten der Oudjavaansche of Kawi-letterkunde, zooals het Râmâyana en de Wiwâha, bestonden er ook van 't Bhârata-yuddha vertolkingen of liever navolgingen in de nieuwere dichttaal en in de thans gebruikelijke dichtmaten. De tekst van een dezer overzettingen heeft in Cohen Stuart eenen kritischen uitgever gevonden. Voor de menigvuldige gebreken der Nieuwjavaansche omwerking had hij een open oog, en beter dan iemand vóór hem zag hij in, dat zij eerder eene verknoeiing, dan eene vertolking van 't oorspronkelijke Kawi heeten mocht. De groote roep die er van de Brâtâ Joedâ was uitgegaan, was een gevolg van verschillende bij-omstandigheden, doch waarlijk niet van de schoonheden er van. Vooreerst toch kende men 't onderscheid tusschen 't oude en 't nieuwe gedicht weinig of niet, en droeg men den lof, door Raffles met kwistige hand uitgestrooid en alleen voor 't oorspronkelijke bedoeld, over op de nieuwe Brâtâ Joedâ. Ten andere is 't werk, om met de woorden van den uitgever zelve te spreken¹: 'op Java niet alleen populair, maar als 't ware inheemsch geworden. De namen van personen en plaatsen, die er in bezongen worden, zijn in de inlandsche aardrijkskunde overgenomen, en men weet op Java de voormalige ligging aan te wijzen van de voornaamste rijken, in de B.J. vermeld. De helden van dat gedicht bekleeden vaste plaatsen in de stamlijsten der tegenwoordige vorstenhuizen; de geheele adel van Java telt hen onder zijne voorvaders; hunne lotgevallen vóór en na

1 Voorrede, bl. 9 (Verhandel. Batav Gen. XXVII).

den grooten strijd maken 't voornaamste onderwerp van de geliefkoosde schimmenspielen uit; met één woord, de B.J. is voor den Javaan van heden een wezenlijk deel van zijne vaderlandsche geschiedenis.' Ja, zoo is het. De inhoud van de Brâtâ Joedâ vormt een middelpunt waarom zich tallooze Javaansche overleveringen, verhalen en tooneelspielen scharen; geen sagenkring is er bij de Javanen zoo uitgebreid als die van 't Mahâ-bhârata, en al moge de literarische waarde der Nieuwjavaansche vertaling minder wezen dan die van andere geschriften, de stof doet hen den vorm vergeten, en zij is dan ook zóó rijk, dat ze voor den beoefenaar der letterkunde altoos hare aantrekkelijkheid zal behouden, en zóó belangrijk voor de kennis der volksbegrippen, dat ze in al hare vertakkingen verdient onderzocht te worden.

Cohen Stuart was volkomen wel bewust van de taak die op hem rustte. Niet tevreden met het leveren van eene betrouwbare tekst-uitgave en eene smaakvolle Nederlandsche vertaling, behandelde hij in eene meesterlijke inleiding 'de Geschiedenis der Pandawa's, volgens Indische mythe en Javaansche overlevering.' Hierin heeft hij, voor zooverre zijn hulpmiddelen het toelieten, al hetgeen de Indische bronnen omtrent de Kaurawa's en Pândawa's behelzen, vergeleken met hetgeen de B.J. en andere Javaansche geschriften dienaangaande bevatten. Tot de laatste behooren een veertigtal Lakons of Lampahans, d.z. uittreksels van tooneelstukken, alle, op een paar na, in handschrift voorhanden. Door deze bronnen zóó te gebruiken heeft Cohen Stuart een meer navolgenswaardig, dan wel nagevolgd voorbeeld gegeven. Over 't algemeen komt het ons voor dat de uitgave der B.J. niet in zoo'n ruime mate waardeering gevonden heeft als waarop ze rechtmatig aanspraak had. Intusschen heeft meer dan één vakgenoot met warmen lof over 't werk gesproken, en men behoeft nog geen profetischen blik te hebben om te durven voor-

spellen, dat de uitgave der B.J. eenmaal algemeen zal erkend worden als de voornaamste wetenschappelijke uitgave welke tot nog toe van een Javaansch werk geleverd is.

Aan de lastige, geduldtergende vraagstukken welke met de tijdsbepalingen in verband staan, had Cohen Stuart reeds lang zijn aandacht geschonken, zooals blijkt uit zijn artikel: 'Over de Mohammedaansche tijdrekening op Java,' voorkomende in het Tijdschrift voor Nederl. Indië, 1850, I, 215-324. Sedert dien tijd heeft hetzelfde onderwerp hem steeds beziggehouden, en door voortgezette studie is het hem gelukt een grondig kenner te worden van de Javaansche tijdrekening. Zoodanig heeft hij zich doen kennen als redacteur van den Javaanschen almanak van de jaren 1854-1872¹; als schrijver van opstellen over de Javaansch-Mohammedaansche tijdrekening in de jaargangen 1861-1870, van den Regeerings-almanak voor Nederl. Indië; van eene aanteekening over de Woekoe's of astrologische weken in het Tijdschrift voor taal-, landen volkenkunde van 't Bataviaasch Genootschap, 1857, VII, 342; van de 'Nieuwe bijdragen tot de kennis der Mohammedaansche tijdrekening in den Indischen Archipel' in hetzelfde tijdschrift, 1871, XX, 195-218. Het laatst verscheen van hem een 'Eeuwigdurende Kalender', uitgegeven bij A.H. Adriani te Leiden, in 1875. Behalve deze vruchten van zijn onderzoek moet nog vermeld worden dat hij van zijne studie der tijdrekenkunde meer dan eens partij getrokken heeft om eenige datums in Kawioorkonden te verifieeren.

Bijdragen tot de studie van 't Maleisch leverde hij in een stuk getiteld: 'Eenige opmerkingen en bedenkingen naar aanleiding van de "Proeve tot opheldering van de gronden der Maleische spelling, door W. Robinson, uit

¹ Uitgeg. bij de firma van Dorp & Co., te Samarang.

het Engelsch door E. Netscher” (Tijdschrift van 't Bataviaasch Genootschap, 1856, VI, 37-56)¹; voorts in ‘Eenige opmerkingen naar aanleiding van het “Ontwerp van een Maleisch Woordenboek door H. von Dewall” in hetzelfde tijdschrift, 1857, VII, 287-331). Een antwoord daarop van von Dewall (Tijdschr. VIII, 327-442) werd gevolgd door eene ‘Repliek’ in genoemd Tijdschrift, 1860, XII, 1-116.

In hetzelfde jaar waarin de ‘repliek’ verscheen, zag Cohen Stuart zich om redenen van gezondheid genoopt, een verlof naar 't vaderland aan te vragen. Van 1860-1862 bleef hij in Europa, en maakte zich dat verblijf ten nutte om te Londen een onderzoek in te stellen naar de aanwezige handschriften en papieren betrekking hebbende op de Nederlandsche overzeesche bezittingen. De uitkomsten van zijn onderzoek deelde hij mede in twee stukken; 't eene getiteld: ‘Nog eenige bronnen voor de taal-, landen volkenkunde onzer Oost-Indische bezittingen te Londen’ (in de Bijdragen voor taal- en volkenkunde van Ned. Indië, uitg. door 't Kon. Instituut, jaarg. 1862, VI, 145-160); 't andere: ‘Eenige alphabetten en proeven van oud Javaansch schrift’ (in hetzelfde tijdschrift, VI, 280-290, en VII, 169-173).

Na een tweejarig verlof in het vaderland nam hij in 1862 de terugreize naar Indië aan. Aldaar aangekomen vestigde hij zich weder te Soerakarta, doch maar voor eene korte poos: weldra verhuisde hij naar Batavia. Ter stede waar de hoofdzetel van 't bestuur gevestigd is, begreep men van den geleerde nut te moeten trekken, dat wil zeggen hem te benoemen in verschillende commissiën, adviezen van hem in te winnen, en hem andere dergelijke werkzaamheden, of liever bezigheden, op te dragen, welke iemand nauwelijks den tijd overlaten om iets werkelijk

1 Het antwoord van den Heer Netscher vindt men ald. 156-165.

nuttigs tot stand te brengen. Het moet evenwel gezegd worden dat het oordeel van den kundigen man in het Bestuur van 't Bataviaasch Genootschap, waarvan hij, dank zijne uitgave der *Bråtå Joedå*, eerlid geworden was, hoog gewaardeerd werd. Eene opgave van bedoelde adviezen vindt de lezer hierachter in de Lijst van geschriften.

Talrijke geschriften, hoezeer alle van geringen omvang, leggen getuigenis af van Cohen Stuart's werkzaamheid in het tijdperk tusschen zijn eerste en tweede verlof naar Nederland. Van zijne bijdragen tot de kennis der Javaansche tijdrekening is hierboven reeds gewag gemaakt. Buitendien leverde hij onderscheidene boekbeoordeelingen en opstellen, die grootendeels betrekking hebben op Javaansche taal-, geschied- en oudheidkunde, doch gedeeltelijk ook een ander, schoon verwant, gebied betreden. Tot de eerste behooren: eene korte, maar afdoende recensie van J. Wolbers 'Geschiedenis van Java' (Tijdschrift Batav. Gen. 1869 XIX, 154-164); eene gunstige beoordeeling van 't werk van P. Jansz 'Vervolg op Dr. J.F.C. Gericke's Javaansch Nederduitsch woordenboek' (ald. 296-304); een stukje 'Over de beschreven balken, afkomstig uit de troonzaal van den voormaligen Kraton te Martapoera' (ald. 1867, XVII, 548-557); 'Inscriptie op den gedenksteen aan den weg van Jacatra' (ald. 270); dan 'Nog iets over den Javaanschen adel' (in het Tijdschrift van Ned. Indië, 1869, 1, 354-357). Tot de tweede categorie zijn te brengen: 'Een Maleisch handschrift met klankteekens' (Tijdschrift Batav. Gen., 1863, XIV, 189-211); 'Etymologie van *ja-itoe, istiar, modin* en *merbot*' (ald. 1869, XIX, 540-545); 'Homanniana' over 't Bataviaasch Maleisch (Tijdschr. v. Ned. Indië, 1869, I, 392-205); 'Etymologie van 'Astagav perlah' (ib. 1869, II, 226-229, en 1871, 1, 168); 'Bericht', eene aankondiging van de 'Outlines of a grammar of the Malagasy language' van v.d. Tuuk (Tijdschr. Batav. Gen. 1865, XV, 286-292; vgl. 1866, XVII, 189-192).

Eer Cohen Stuart andermaal Java verliet, had hij zich met een werk belast dat eerst na eenige jaren, en dan nog wel onvoltooid, het licht zou zien: we bedoelen de Kawi oorkonden. Het aantal officiëele stukken, zooals landschenkingen, privilegies e. dgl., dagteekenende uit het bloeitijdperk van Java, d.i. van 800-1400 na Chr., en door den tand des tijds gespaard, is vrij aanzienlijk. Die documenten zijn deels op koperplaten gegrift, deels op steenen, die tevens als grensmarken der gemeenten dienden, gebeiteld. Het bestuur van 't Bataviaasch Genootschap begreep in zijn verlichten ijver die onwaardeerbare gedenkstukken der oudheid voor 't geleerde publiek toegankelijk te moeten maken. Om niet te veel in eens te ondernemen, besloot men wijselijk te beginnen met de charters op koper. Er werden dan van de 18 stel platen in 't bezit van 't Genootschap en van een viertal in 't Rijks-museum te Leiden bewaard, facsimilé's vervaardigd onder toezicht van Cohen Stuart. Deze maakte ook eene transcriptie van den Oudjavaanschen tekst in Latijnsche karakters gereed en verzamelde de stof voor een volledig glossaar. Toen het besluit van 't Batav. Genootschap reeds tot een begin van uitvoering gekomen was, werd hiervan kennis gegeven aan verschillende geleerde genootschappen in Europa, onder andere aan de Koninklijke Akademie te Amsterdam. Ten gevolge van eenige onduidelijk gestelde zinsneden in den brief kreeg de commissie uit de Akademie een verkeerd denkbeeld van den staat waarin de voorgenomen uitgave verkeerde, en drong dus in haar verslag er krachtig op aan, dat die maatregelen zouden genomen worden welke, buiten haar weten, feitelijk reeds genomen waren. Dit misverstand - zoo men de natuurlijke en letterlijke opvatting van een onduidelijken brief misverstand heeten mag - gaf aanleiding tot een advies van Cohen Stuart in zake der voorstellen aangaande de uitgave der Kawi-oorkonden, gedaan door de afdeeling

Letterkunde der Koninklijke Akademie van wetenschappen (Notulen Batav. Gen. 21 Dec. 1870, N°. II, c). Daardoor kwam men hier te lande te weten dat inderdaad al lang te Batavia besloten was om dat te doen wat de Kon. Akademie wenschelijk vond.

In nauw verband met zijne studie der koperplaten stond, wat den aard van 't werk betreft, de uitgave van facsimilé's en transcripties van Kawi-opschriften op steen. In vereeniging met Dr. J.J. van Limburg Brouwer schreef hij in 1870: 'Over eenige beschreven steenen op Java', in het Tijdschrift van 't Batav. Gen. XVIII, 89-117. Van omstreeks denzelfden tijd dagteekent zijn 'Catalogus der Maleische, Javaansche en Kawi handschriften van het Batav. Genootschap', hoewel deze eerst in 1872 in druk verschenen is.

Ruim een jaar later - het was in 't laatst van 1871 - verzocht hij andermaal verlof om in Europa zijne wankelende gezondheid te herstellen, hetgeen hem werd toegestaan. - In 't vaderland aangekomen, toog hij naar Leiden, waar zijne echtgenoot, alsmede zijne drie dochters en zijn eenige zoon, die weldra de Hoogeschool zou bezoeken, zich bereids metterwoon gevestigd hadden.

In Leiden kon hij ongestoord 't begonnene voortzetten, en de overtuiging dat het in 't belang der wetenschap zou wezen, indien de taak aldaar kon afgewerkt worden, bewoog de bevoegde machten den termijn van 't verlof bij wijze van buitengewonen maatregel te verlengen. Het glossaar op de oorkonden werd geordend, de uitgave der 22 gesteendrukte facsimilé's tot stand gebracht, en de transcriptie van die stukken, benevens van enkele in andere werken reeds afgebeelde, voor de pers gereed gemaakt. Zoo zagen de 'Kawi Oorkonden' in 1875 bij de firma Brill te Leiden, voor rekening van 't Batav. Gen. van Kunsten en Wetenschappen, het licht in twee deelen. Het eene bevat de facsimilé's der platen; 't andere de 'Inlei-

ding en Transcriptie.' De bijna mikroskopische nauwkeurigheid, waarmêe de laatste gemaakt is, kunnen alleen zij waardeeren, die soortgelijk werk zelven onder handen gehad hebben.

Gedurende de vier jaren die Cohen Stuart te Leiden doorbracht, heeft hij de Bijdragen van taal-, land- en volkenkunde van Ned. Indië, uitg. door 't Koninklijk Instituut, met een tal van belangrijke stukken verrijkt. De jaargang 1873 (D. VII, 275-284) bezit van zijne hand de 'Verklaring van de Kawi inscriptie op een steen in 's Rijks Museum van Oudheden te Leiden'; voorts korte opmerkingen over 'Eroe Tjakra' (bl. 285-288). In den volgenden jaargang is opgenomen: 'Over de opschriften van Menangkabau op Sumatra' (D. VIII, 16-31), en in dien van 1875: 'Heilige voetsporen op Java' (D. X, 163-170).

In den allerlaatsten tijd vóór zijne derde uitreize verleende hij met de grootste bereidwilligheid zijne medewerking aan den Heer A.C. Vreede, toen deze zich aangegord had om het door Roorda's overlijden onvoltooid gebleven Javaansch-Nederlandsch Handwoordenboek voort te zetten. Vreede stelde de medewerking van den ouderen vakgenoot, die op dien tijd den eersten rang onder de beoefenaars van 't Javaansch innam, op zoo hoogen prijs, dat hij niet aarzelde alles op te nemen wat hem met kwistige hand werd afgestaan, op gevaar af van mogelijke aanmerkingen dat de eenheid van 't werk daardoor verbroken werd. Mocht er ooit zoo'n aanmerking gemaakt worden - tot nog toe is dat niet het geval geweest - dan zal ze door de deskundigen stellig niet beaamd worden. Wel verre dat de toevoegselen van Cohen Stuart, voornamelijk uit de Brátå Joedå, de Lakons en de Wangsalans geput, een *hors d'oeuvre* zouden wezen, moet men het veeleer bejammeren dat de voorgaande gedeelten van 't handwoordenboek verstoken zijn gebleven van zoo'n krachtige medewerking.

Een paar opstellen van taalkundigen aard, ofschoon niet behoorende tot Polynesisch gebied, leverde Cohen Stuart in den Taal- en Letterbode, D. III, 298-305 (1872): 'Over de F.S. en V.Z., bijdrage tot de Nederlandsche uitspraakleer'; en in Deel V, 161-163 (1873): 'Over ware en schijnbare frequentatieven.' Het Weekblad voor het onderwijs, 1873, N°. 51, bevat van hem een stuk over 'Bijvoegelijke naamwoorden zelfstandig gebruikt.'

Dezelfde man die als een echt geleerde de meest ondergeschikte punten in de wetenschap niet minachtte, koesterde niettemin - of liever moesten we zeggen: juist daarom - de warmste belangstelling in de vraagstukken van den dag. Met open oog sloeg hij gade wat om hem heen in de maatschappij geschiedde, en waar het pas gaf of waar hij nut meende te kunnen stichten, zag hij er niet tegen op, zich in den strijd te mengen. Met onbeschroomdheid en kracht placht hij voor zijn gevoel uit te komen; ja met hardnekkigheid zelfs kon hij zijne meening hand-haven, totdat hij zwichtte voor de deugdelijke gronden des tegenstanders. Aan dezen eervollen trek in zijn karakter is hulde gebracht door 't weekblad *Pro patria* (1876, N°. 139), toen het naar aanleiding van 't doodbericht van den verdienstelijken geleerde o.a. schreef: 'Met innig leedwezen vernamen wij deze tijding en onze lezers zullen ongetwijfeld ons leedwezen deelen, wanneer zij vernemen, wat wij nu geen reden meer hebben te verzwijgen, dat Dr. A.B. Cohen Stuart de man is, met wien wij onder de letter X eene zoo belangwekkende discussie over den persoonlijken dienstplicht voerden, eene discussie, die zich aan beide zijden kenmerkte door eene zelden in de polemiek geziene zucht om elkander te verstaan en elkanders argumenten op hun juiste waarde te schatten'; en iets verder: 'Zijne bescheidenheid deed hem verlangen, steeds op den achtergrond te staan, - *wij* stellen er den hoogsten prijs op, thans, nu deze reden om zijn naam te ver-

zwijgen niet meer bestaat, met de betuiging van onzen rouw over den dood van een waardig Nederlander hulde te brengen aan den overledene, die niet dan na ernstig debat zich voor onze meening gewonnen gaf, maar toen ook er een hart voor toonde zóó warm, als zelden gezien wordt.'

Steeds heeft Cohen Stuart getoond dat hij gaarne zijne medewerking verleende tot oplossing van vraagstukken van dadelijk praktisch belang. In een advies over 't inlandsch onderwijs (Notulen Batav. Gen. 1 Febr. 1866) en in eenige artikelen in 'de Javabode' dd. 1869, N°. 68, 70 en 71, heeft hij zijne denkbeelden omtrent die aangelegenheid ontwikkeld op zijne gewone vrijzinnige wijze; dat is vrijzinnig in den waren zin des woords. Want tegen de zucht om zoogenaamde Westersche gewoonten over te planten, voor zooverre zij geen redelijker grondslag hebben dan Westersche 'sleur', dus volstrekt verwerpelijk zijn, of wel voor andere toestanden niet deugen, dus betrekkelijk slecht zijn, is hij altoos te velde getrokken. Zijn denkbeelden over 't inlandsch onderwijs zijn beknopt samengevat door Mr. L.W.C. van den Berg in 't reeds aangehaalde en vlijtig door ons gebruikte 'In Memoriam', en we meenen niet beter te kunnen doen dan den belangstellenden lezer daarnaar te verwijzen, ons vergenoegende met de aanhaling van eenige zinsneden: 'Hij wilde,' zegt v.d. Berg, den werkring der Europeanen beperkt zien tot de opleiding van een klein kader inlandsche onderwijzers, en aan die opleiding dan ook de uiterste zorg zien besteed, opdat de aldus gevormde onderwijzers op hunne beurt in staat zouden zijn in de landtaal andere inlandsche onderwijzers te vormen. De betrekkelijk weinige inlandsche onderwijzers, die het onderwijs van Europeanen genieten, zouden de Hollandsche taal in zooverre machtig moeten zijn, dat zij de daarin door hunne Europeesche leermeesters te houden voordrachten konden volgen, en de in die taal geschreven handboeken konden gebruiken; terwijl zij dan de

trechters zouden worden, waardoor de Europeesche wetenschappen zich een toegang baanden tot de massa hunner landgenooten.'

Minder met zijne studiën in verband staande dan de zaak van 't inlandsch onderwijs, was 't onderwerp waarover hij eenige maanden vóór zijne laatste uitreize in pennestrijd geraakte met den Heer E. Douwes Dekker. Hij meende dat van iemand van diens talent en verleden meer mocht verwacht worden dan herhaalde klachten over de ziekteverschijnselen der maatschappij, zonder eene ernstige poging om die kwalen te stuiten; of anders de bekentenis dat het geneesmiddel nog niet gevonden was. Dat de Heer Douwes Dekker geen van beide deed, maakte Cohen Stuart hem tot een grief, en hij uitte die in een stuk, getiteld 'Waarheidszin' in het tijdschrift 'de vrije Gedachte' van Dr. Feringa (1875, IV, 132-144). Het antwoord van den Heer Douwes Dekker lokte wederom een repliek uit onder den titel van: 'Multatuli en Jocrisse'.

Toen in 1875 de Leidsche Hoogeschool haar derde eeuwfeest vierde, benoemde de Akademische Senaat den uitnemenden Javanoloog tot Doctor in de Letteren *honoris causa*. De openlijke afkondiging had plaats op 9 Februari. Weinige maanden later was het besloten dat hij met de zijnen naar Indië zou terugkeeren. Alvorens evenwel Europa te verlaten wenschte hij Engeland te bezoeken, in gezelschap van zijn zoon. Inderdaad gaf hij aan zijn voornemen gevolg, en met karakteristieke nasporingszucht en volharding maakte hij zich 't verblijf in Londen ten nutte om onder de *indigesta moles* van de India Office Library papieren uit Raffles' nalatenschap op te sporen. De beambten der boekerij hadden reeds herhaalde malen op zijn verzoek er naar gezocht, maar niets kunnen ontdekken. Ook hij zelf had, na dagen snuffelens, de hoop bijna opgegeven, toen hij eindelijk, in een verloren hoek bestoven rollen vond, welke zijne volharding beloonden -

neen, beloond zouden hebben, indien het hem gegeven geweest ware er dat gebruik van te maken, wat hij zich voorstelde. Wel is waar werden met de meeste heuschheid die vergeten rollen ten gebruike afgestaan, zoodat hij ze met zich medenam, doch de beslommeringen, aan 't op handen zijnde vertrek verbonden, verhinderden hem vooralsnog er de noodige aandacht aan te wijden.

In 't begin van September scheepte hij zich in op 't stoomschip Conrad en riep het vaderland het vaarwel toe voor de derde maal. Wie had gedacht dat het een eeuwig vaarwel zou wezen?

Nauwelijks had hij voet aan wal genet en was hij te Batavia aangekomen, of hij moest zich met werkzaamheden belasten die hem verhinderden, 't glossaar op de Kawi oorkonden voor de pers gereed te maken. In een brief van 16 Dec. 1875, den laatsten dien schrijver dezes van hem ontvangen mocht, meldt hij: 'Zooals ik wel vreesde werd ik bij aankomst alhier al dadelijk zoozeer in beslag genomen door andere werkzaamheden, inzonderheid de herziening van de Babad van Dipo Negoro, dat ik de Kawi oorkonden voorshands schier geheel heb moeten laten rusten, zelfs het pakket van Londen liefst maar tot gelegener tijd ongeopend ter zijde leggen; wat mij evenwel niet verhinderd heeft, terstond navraag te doen o.a. naar de facsimile's van *Pager Roejoeng*, door v. Limburg Brouwer bezorgd.'

Te midden der bezigheden werd de ijverige man door de ziekte aangetast welke hem ten grave zou slepen. Zij openbaarde zich in 't laatst van Januari 1876, en na weinige dagen, 4 Februari, was de levensdraad van een groot geleerde en edel mensch afgesneden.

De verdiensten van den geleerde zullen in dankbaar aandenken blijven bij tijdgenoot en nageslacht. De mannen van 't vak weten dat hij den toegang geopend heeft tot de studie der zoo moeielijke Javaansche dichtkunst, en

dat hij uitstekende bijdragen geleverd heeft tot de kennis der tijdrekenkunde. - Hij was een man van fijnen literarischen smaak en schreef een gemakkelijken en helderen stijl; de Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde heeft dan ook 's mans verdiensten als schrijver weten te waardeeren en hem tot haar medelid benoemd in 1867.

Als mensch genoot Cohen Stuart de achting en genegenheid van alle die meer dan oppervlakkig met hem bekend waren. Hij was uiterst gezellig en vrolijk van aard, in spijt van zijne ongelukkige doofheid, welke zich al vóór zijne eerste uitreize naar Indië begon te openbaren en allengskens verergerde. - Meer moedig en volhardend dan stout en onstuimig, dreef hij somwijlen de voorzichtigheid tot een uiterste, waar zij ophoudt eene deugd te wezen. Ordেলievend in de hoogste mate en nauwgezet bij alles wat hij verrichtte, werd hij door zijne zucht om niets te leveren dan wat volkomen afgewerkt was, wel eens verleid iets onvoltooid te laten, waarmede andere, zelfs in eenen vorm die hem nog niet bevredigde, hun voordeel zouden hebben kunnen doen.

Even onafhankelijk in zijn denken als billijk en onbekrompen in zijne oordeelvellingen, behoorde hij tot het niet overgroote getal dier in waarheid vrijzinnige menschen die bij verschil van meening in den tegenstander den mensch niet over 't hoofd zien en nooit iets ann onedele drijfveeren toeschrijven wat eenvoudig het gevolg kan wezen van andere levensondervinding en verschillenden geestelijken aanleg.

In één woord: met den dood van Abraham Benjamin Cohen Stuart heeft de wetenschap een gevoelig verlies geleden, dat nog lang zich zal doen gevoelen; zijne gade, kinderen, broeders en zusters hebben eenen onvergetelijken echtgenoot, vader en broeder verloren; zijne vrienden eenen oprechten vriend, dien zij met weemoed nastaren.

H. KERN.

Lijst¹ der geschriften van A.B. Cohen Stuart.

Geschiedenis van Baron Sakendher. Een Javaansch verhaal, van vertaling, aantekeningen en woordenlijst voorzien. Batavia, Lange, 1851. Twee deelen.

Bråtå Joedå, Indisch-Javaansch heldendicht, Voorrede, inleiding, vertaling, alphabetisch register van eigennamen, Javaansche tekst en kritische aantekeningen. Batavia, 1860. Twee deelen (XXVII en XXVIII der Verhandelingen van 't Batav. Gen. van Kunsten en Wetenschappen).

Kawi Oorkonden in facsimile, met inleiding en transcriptie; voor rekening van het Batav. Gen. van Kunsten en Wetenschappen. Leiden, E.J. Brill, 1876.

Maleische vertaling van de Algemeene Bepalingen van wetgeving, van de twee eerste hoofdstukken van het reglement op de Rechterlijke organisatie, enz. - Batavia, Lange & Co. 1853 (2de druk in Latijnsche karakters, 1856).

Eeuwigdurende kalender. Lieden, Adriani, 1875.

Multatuli en Jocrisse. Leiden, E.J. Brill, 1874.

1 Bij de samenstelling dezer lijst heb ik de grootste diensten gehad van Mr. L.W.C. VAN DEN BERG'S *In Memoriam* (Tijdsch. voor Indische taal-, land- en volkenkunde van 't Batav. Gen. v.K. en W., deel XXIII, Afl. 4). Slechts een paar nummers heb ik kunnen toevoegen. H.K.

In het tijdschrift van Nederlandsche Indië.

- 1850 Over de Javaansche tijdrekening. I, 215.
 1851 De geschriften van J. Hageman J. Czn. aan de Javaansche taal en letterkunde getoetst. I, 328.
 1869 Homanniana. I, 192.
 1869 Nog iets over den Javaanschen adel. I, 354.
 1869 Etymologie van Astagaperlah. II, 226, en 1871, I, 168-

In het tijdschrift voor de taal-, land- en volkenkunde van Ned.-Indië uitg. door 't Batav. Gen.

- 1856 Eenige opmerkingen en bedenkingen naar aanleiding van de 'Proeve tot opheldering van de gronden der Maleische spelling door W. Robinson, uit het Engelsch door E. Netscher.' VI, 37.
 1857 Eenige opmerkingen naar aanleiding van het 'ontwerp van een Maleisch Woordenboek door H. von Dewal' VII, 287.
 1857 Over de Woekoe's der Javanen. VII, 342.
 1860 Repliek (op von Dewal's brochure tegen 'Eenige opmerkingen enz.' in VII). XII, 1.
 1863 Een Maleisch handschrift met klankteekens. XIV, 189.
 1865 Bericht aangaande van der Tuuk's Outlines of a grammar of the Malagasy language. XV, 286.
 1866 Verbeteringen op dit 'Bericht' XVI, 189.
 1869 Over de beschreven balken afkomstig uit de troonzaal van den voormaligen kraton te Martapoera. XVII, 548.
 1869 Recensie van J. Wolber's 'Geschiedenis van Java'. XVII, 154.
 1869 Inscriptie op den gedenksteen aan den weg van Jacatra. ib. 270.
 1869 Recensie van P. Jansz' 'Vervolg op Dr. J.F.C. Gericke's Javaansch-Nederduitsch woordenboek.' ib. 296.
 1869 Etymologie van *ja-itoe*, *istiar*, *modin* en *merbot*. ib. 540.
 1870 Beschreven steenen op Java, door A.B. Cohen Stuart en J.J. van Limburg Brouwer. XVIII, 89-117.
 1871 Toelichting. XX, 151.
 1871 Nieuwe bijdragen tot de kennis der Mohammedaansche tijdrekening in den Indischen Archipel. ib. 195.
 1872 Catalogus der Maleische, Javaansche en Kawi handschriften van het Bataviaasch Genootschap.

In de bijdragen voor taal-, land- en volkenkunde van Ned. Indië, uitg. door 't Koninklijk Instituut.

1853

Overzicht van het Javaansche dichtwerk Djaja Lengkara. I, 44 en II, 151.

- 1855 Antwoord op het verslag van den Heer Gaal van de Geschiedenis van Baron Sakendher. III, 389.
- 1862 Nog eenige bronnen voor de taal-, land- en volkenkunde onzer Oostindische bezittingen te Londen. 2de reeks, II, 145.
- 1862 Eenige alphabetten en proeven van oud Javaansch schrift. ib. 280 en III, 169.
- 1872 en 73. Over de transscriptie der plaatsnamen. 3de reeks, VI; 7 en VII, 228
- 1873 Verklaring van de Kawi inscriptie op een steen in 's Rijks museum van oudheden te Leiden, ib. VII, 275.
- 1873 Eroe Tjakra. ib. 285.
- 1873 Over de opschriften van Menangkabau op Sumatra. VIII, 16.
- 1875 Heilige voetsporen op Java. X, 163.

In de notulen der bestuursvergaderingen van 't Bataviaasch genootschap van K. en W.

- 1864 Advies over de uitgave van het Javaansch Woordenboek van Winter en Wilkens. 5 Nov. No. VII.
- 1866 D^o. over 't inlandsch onderwijs. 1 Febr. No. II, n.
- 1866 D^o. over de kennis van 't Kawi bij de Balineezen. 15 Mei, N°. II, h.
- 1868 D^o over de uitgave van de Babad Dipå Negårå, 31 Maart, No. III.
- 1869 D^o over de uitgave van geschriften voor den inlander. 5 Jan. N°. II, o.
- 1870 D^o naar aanleiding van voorstellen betrekkelijk de uitgave der Kawi oorkonden. 21 Dec. No. II, c.

In den regeeringsalmanak voor Ned. Indië.

- 1861-1870. Opstellen over de Javaansch-Mohammedaansche tijdrekening.

In den taal- en letterbode.

- 1872 Over de F.S. en V.Z. III, 298 en IV, 88.
- 1873 Over ware en schijnbare frequentatieven. V, 161.

In 't weekblad voor het onderwijs.

1873,   No. 51. Bijvoegelijke naamwoorden zelfstandig gebruikt.

In de vrije gedachte.

1874   Waarheidszin IV, 132.

In de 'Javaansche courant.'

1859,   No. 9. Levensschets van C.F. Winter Sr.

In 'De Javabode.'

1864,   No. 102. Over de kritieken tegen Prof. Roorda.
1869,   No. 68, 70 en 71. Over het inlandsch onderwijs.

Anonieme geschriften.

1871   Een vaderlijk bestuur. Tijdschrift van Ned. Indië, I, 166.
1874-75   Over persoonlijke dienstplicht, door X, in 't weekblad
Pro patria, No. 41, 43, 77, 85, 88 en 93.

Levensschets van Dr. Gozewinus Acker Stratingh.

Toen ik voor omstreeks twee jaren een levensschets gaf van Dr. R. Westerhoff, dacht ik niet, dat ik binnen zoo korten tijd zou worden uitgenoodigd een levensbericht te geven van zijnen akademievriend, Dr. Gozewinus Acker Stratingh, wiens gezondheid toen nog niet eenen spoedigen dood deed vermoeden. Had ik gaarne gezien, dat de vervulling van het verzoek van het bestuur der Maatschappij aan bekwamere handen was toevertrouwd, zoo erken ik tevens, dat het mij aangenaam is eene gelegenheid te hebben om iets te kunnen bijdragen tot lof en nagedachtenis van hem, dien ik, ofschoon vele jaren jonger zijnde, van mijne jeugd af heb gekend en steeds hooggeacht. Eene eenvoudige mededeeling van hetgeen Stratingh in zijn leven heeft verrigt en is geweest, zal voldoende zijn om zijnen goeden naam ook na zijn overlijden in eere te houden.

In het omstreeks een uur ten noorden van Groningen gelegen dorp, Adorp, werd Gozewinus Acker Stratingh den 25 Maart 1804 geboren. Zijn vader, Everardus Stratingh, gehuwd met mejuffer Margien Cleveringa, was daar predikant. De zorg voor de opvoeding van dezen hunnen zoon

nam reeds, van zijn derde jaar af op zich zijn oom Sibrandus E. Stratingh hoogleeraar in de geneeskunde aan de akademie te Groningen. Onder de leiding van dezen geleerde, bij wien hij in huis als kind werd opgenomen en verzorgd, bezocht de ijverige jongeling de scholen. Door dien bekwamen leidsman werd bij hem, reeds vroeg, niet alleen de lust tot studie opgewekt, maar ook hem aangewezen de weg om daarin goed te slagen. Dat zulks met veel vrucht en een goed gevolg geschiedde, moge reeds daaruit blijken, dat de jongeling op zestienjarigen leeftijd, in 1820, als student bij de hoogeschool werd ingeschreven. Ofschoon nu de geneeskunde het vak was, waarin hij wenschte doctor te worden, en dit dus zijn hoofdstudie moest zijn en ook inderdaad was, zoo waren desniettemin de wis- en natuurkundige wetenschappen en later de geschiedenis en oudheidkunde, evenals bij zijnen akademievriend Westerhoff, zijne meeste geliefkoosde vakken van studie. Stratingh maakte een vlijtig gebruik van den tijd hem aan de akademie geschonken tot vermeerdering van kennis en wetenschap. Hij werd gerekend onder de ijverigste en uitstekendste studenten van zijnen tijd. Tweemaal, en telkens niet zonder vrucht, dong hij naar den eerepalm in den door de wis- en natuurkundige faculteit aan de akademie te Groningen uitgeschreven wedstrijd.

Op de in 1822 uitgeschreven vraag, ‘cum plurimi agricultores seminum aliorum fundorum permutationem probent, quaeritur an haec permutatio re vera sit utilis et necessaria et quibusdam tunc nitatur naturae legibus’, werden de door Westerhoff en Stratingh ingezonden antwoorden de bekrooning waardig gekeurd. Het lot wees de gouden medaille aan Westerhoff toe: Stratingh ontving een accessit. Andermaal vond de bekwame en vlijtige student tijd een antwoord aan te bieden op de door dezelfde faculteit in 1824 uitgeschreven prijsvraag, ‘an experimenta Daltoni, quae ad aquae evaporationem spectant, nullam

admittere possint combinationem chemicam aquam inter et aërem; si illa combinatio locum non habeat, qua ratione atmosphaerae siccitas et humiditas et universum Meteora aquosa ex Daltoni theoria possint explicari'. Van de hierop ingekomene drie antwoorden werd dat van Stratingh met goud bekroond. Zonder de beoefening van zijn hoofdvak, de geneeskunde, uit het oog te verliezen, bleef hij aanhoudend geologie en natuurlijke historie in verband met geschiedenis en oudheidkunde beoefenen. Nog student zijnde verkreeg hij met Westerhoff den door de commissie van onderwijs in de provincie Groningen uitgelooften eereprijs op de door hen vervaardigde 'natuurlijke historie der provincie Groningen' als antwoord op het door die commissie verzochte 'leesboek over de natuurlijke historie van de provincie Groningen.' Gelijk reeds in de levensschets van Dr. R. Westerhoff is vermeld, kwam het eerste stuk van dit voor de geologische en natuurkundige kennis van den bodem onzer provincie zoo uitstekend aangelegd en bewerkt boek eerst in 1839 in het licht, door de zorg van Dr. Stratingh, van wiens hand er een voorrede en eenige bijvoegselen en verbeteringen aan zijn toegevoegd. De groote kennis van beide schrijvers, door veel nasporing en naauwgezet onderzoek op zulk een betrekkelijk jeugdigen leeftijd reeds verkregen, is zichtbaar in dit werk, hetwelk, 't geen zeer is te betreuren, nimmer werd vervolgd. Natuurkunde, natuurlijke geschiedenis en geologie waren de vakken, waarmede Stratingh zich op zeer jeugdigen leeftijd het liefst bezig hield. Naauwelijks 17 jaren oud word hij reeds lid van het Natuurkundig genootschap te Groningen, een genootschap voor wiens bloei hij tot aan zijnen dood en alzoo gedurende 55 jaren een warm hart droeg.

Vele en hoogst belangrijke voorlezingen meestal over den vroegeren en tegenwoordigen bodem, en over den voormaligen toestand onzer provincie werden daar door

hem gehouden, zoodat hij dan ook te regt onder de meest gezochte sprekers werd gehouden.

Na dezen zoo uitnemend volbragten akademietijd verkreeg Stratingh met grooten lof den doctortitel in de geneeskunde den 23 April 1828, toen hij openlijk verdedigde een proefschrift 'de chinchonino, chinino eorumque salibus, imprimis sulphate chinini, Pharmaceutica ac Therapeutica ratione consideratis.'

Groningen, waar hij van der jeugd af had verkeerd, was de plaats, waar hij zich als doctor vestigde. Kort daarna, reeds in 1829, trad hij in het huwelijk met Mej. Katharina Johanna Pelinck, dochter van den heer J. Pelinck predikant te Scheemda. In zijn voornemen om nu met ijver zich op de praktijk toe te leggen en tevens zijne geliefkoosde studien niet te verlaten, werd hij al spoedig teleurgesteld. De algemeene wapening in 1830 verpligtte ook hem een tijdlang praktijk en studien ter zijde te stellen. Als officier van gezondheid aangesteld bij het eerste bataillon Groninger schutterij maakte hij mede den Belgischen veldtog en diende alzoo het vaderland tot aan 1831, toen hem op zijn verzoek een eervol ontslag werd verleend. Met naauwgezetheid werd nu niet alleen weder de praktijk door hem opgevat, maar ook met vernieuwden ijver begaf hij zich weder, in de door de praktijk niet ingenomen uren, tot beoefening dier wetenschappen, die hij zich vroeger reeds met zulk een uitnemend gevolg had trachten eigen te maken. De meer en meer zich bij hem ontwikkelende lust tot het verkrijgen van eene zooveel mogelijk naauwkeurige kennis van den voormaligen toestand van ons vaderland, meer in het bijzonder van onze provincie en van onze stad, deed hoe langs zoo meer zijne studien de rigting nemen tot de geschiedenis en oudheidkunde. De vele nu en in zijn verderen leeftijd door hem uitgegevene werken, zijn wel de beste getuigen van zijn vlijt en van de onderwerpen zijner studien. Onder de wer-

ken, die op de bij deze levensschets gevoegde, zoo volledig mogelijke lijst, zijn opgeteekend, verdienen hier eenigen wel eene bijzondere vermelding. Zoo zal dan wel in de eerste plaats mogen worden herinnerd, dat tot bevordering der kennis van den vroegeren toestand van ons land en van die der ontwikkeling van landbouw, waterstaat en dijkwezen, uitstekend door hem is bewerkt het boek 'Aloude staat en geschiedenis des vaderlands' in drie deelen te Groningen in 1847 tot 1852 uitgekomen. In dit boek toch, waarvan de vervaardiging naar aanleiding van het bekende maar toen uitverkochte werk van 'E.M. Engelberts, de aloude staat en geschiedenissen der Vereenigde Nederlanden' door hem is opgevat, heeft de schrijver, gelijk hij in de voorrede te kennen geeft, 'zoo veel doenlijk den oorspronkelijken toestand van ons land en volk beide' geschetst, 'doch in vergelijkend verband tevens met hunnen lateren en tegenwoordigen toestand. Zoo ingerigt zal dit werk strekken, niet slechts om te dien aanzien een blik in den voortijd te slaan, maar ook om den opmerkelijken gang der ontwikkeling, den band tusschen het voorledene en bestaande te kunnen nagaan, ja zelfs om met de uitkomst hierdoor verkregen, mede een blik in de toekomst te kunnen werpen.' Dit doel heeft de schrijver bereikt. De vele gunstige oordeelvellingen over het werk bevestigen dit.

Niet onwaarschijnlijk ook is het, dat in dit boek de wis- en natuurkundige faculteit aan de akademie te Groningen, hoofdzakelijk aanleiding heeft gevonden, den schrijver bij het feest der inwijding van het akademiegebouw in 1850, honoris causa te bevorderen tot Matheseos magister et philosophiae naturalis doctor. Deze onderscheiding werd te regt gegeven aan hem, die zoo herhaaldelijk had getoond meer dan gewone kennis in dit deel der wetenschap te bezitten. Niet minder getuigt van Stratinghs kennis op het gebied van geologie en natuurkunde van ons gewest,

zijn met Dr. G.A. Venema in 1859 uitgegeven werk: De Dollard of geschied- en aardrijks- en natuurkundige beschrijving van dezen bodem der Eems. 'Een gedenkboek,' aldus geven de schrijvers het doel van hun werk op¹ 'zamen te stellen, waarin in de eerste plaats wij ons en onze nazaten zich nog, als er eenmaal geen Dollard meer bestaat, in die tijden zouden kunnen verplaatsen, toen hij ontstond en weder verdween, hoe beurtelings land in water en water in land werd herschapen: maar wij wenschten in de tweede plaats ook dat water en land zelve, zoo als beide nu bestaan, in eenige bijzonderheden te doen kennen, zoodat de beschrijving daarvan niet slechts dienstig mogt geacht worden te zijn voor den bewoner dier streek of voor hen, welke meer onmiddellijk belang daarbij hebben of daarin stellen, maar ook meer algemeen voor de kennis van onzen vaderlandschen bodem en de veranderingen, welke deze heeft ondergaan en nog ondergaat, als waarvan de Dollardbodem zulk een merkwaardig voorbeeld oplevert.'

Voegt men nu bij deze werken, waarin zulk een schat van geologische en natuurkundige kennis van onze provincie is neergelegd, de ook in het levensbericht van Dr. Westerhoff reeds vermelde verhandeling over de eerste bedijking van ons vaderland, door Stratingh gemaakt tot wederlegging van eene daarover met hem strijdende meening van Westerhoff², en zoovele kleinere geschriften over dergelijke onderwerpen, dan zal men zonder twijfel toestemmen dat juist is dit oordeel over Stratingh uitgesproken: 'zoo iemand onze stad en provincie in haar heden en verleden heeft gekend en zijne kennis tot gemeen goed van allen heeft gemaakt, dan was hij het. Die kennis ging

1 Voorrede bl. 6.

2 Dr. J. Westerhoff. Twee hoofdstukken uit de geschiedenis van het dijkwezen. Groningen, 1865.

gepaard met geheele toewijding aan de belangen van de plaats zijner inwoning¹. Met waarheid kan men zeggen, dat Stratingh zich gedurende zijn leven aanhoudend met de studie heeft bezig gehouden. Gretig werd telkens door hem aangevat iedere gelegenheid, die hem werd aangeboden tot bevordering van zijne studie en tot vermeerdering van zijn kennis. Zoo werd in 1849 aan hem door eenige in de wetenschap gunstig bekend staande mannen de redactie opgedragen van een wetenschappelijk tijdschrift, te Groningen uitgegeven onder den naam 'Gruno'. Reeds eene oppervlakkige inzage van dit tijdschrift doet zien, dat Stratingh die taak ernstig opnam. Vele beoordeelingen en aankondigingen van nieuw uitgekomen boeken zijn van zijn hand. Maar bijzonder verdient hier vermelding zijne daarin voorkomende verhandeling over 'den oorsprong van de munt en het wapen der stad Groningen.' In deze verhandeling behandelde de schrijver op zijne grondige en naauwkeurige wijze eene der belangrijkste vraagstukken in de geschiedenis van Groningen, te weten, dat over den vroegeren staats regterlijken toestand dezer stad, en zulks naar aanleiding van het 'praedium in villa Groninga' in het jaar 1040 door den Duitschen rijksvorst Hendrik III aan de domkerk te Utrecht geschonken, waardoor volgens veler meening de bisschoppen van het Sticht de opperheerschappij mede over de stad Groningen zouden hebben bekomen.

Toen Stratingh, Mr. Boeles en ik in 1864 het plan vormden een tijdschrift uit te geven, 'om deels door grondige monographiën vooral over nog duistere of twijfelachtige onderwerpen in de geschied- en oudheidkunde, deels door de verzameling van hiervoor belangrijke vooral onuitgegevene bescheiden, bevorderlijk te zijn aan die wetenschappen, in de eerste plaats voor ons gewest', was het Stratingh vooral, die de uitvoering bevorderde en door zijne

1 Gron. Courant, 24 October 1876.

bijdragen een krachtige steun daaraan gaf. Het tiental deelen dezer 'Bijdragen' bevatten vele en hoogst belangrijke verhandelingen en kleine stukken van zijne bekwame pen, die, de resultaten van veel studie en naauwgezet onderzoek, op nieuw een bewijs leveren van zijn groote kennis der geschiedenis en oudheid van ons gewest.

Eindelijk nam hij nog, op zijn vergevorderden leeftijd, volvaardig aan de opdracht hem door Gedeputeerde Staten van Groningen in 1874 aangeboden om deel uit te maken van de commissie tot oprigting, regeling enz. van een provinciaal museum van oudheden. Zijne voorlichting zoowel als zijne hulp zal door ons zijne medecommissarissen steeds dankbaar worden erkend en bij ons in levendige herinnering blijven.

Uit dit alles is het duidelijk, dat Stratingh steeds meer en meer aangetrokken werd tot deze studiën dan tot de uitoefening van de praktijk als geneesheer, en zoo is het ligt te beseffen, dat hij daardoor steeds minder werk maakte van laatstgemelde. Hij verliet dan ook in de laatste jaren van zijn leven geheel en al de praktijk.

Stratingh genoot door zijne geleerdheid en in het bijzonder door zijn beminnelijk, zachtmoedig, vriendelijk voorkomen en omgang de achting en het vertrouwen van zijn stadgenooten, waarvan hij vele blijken ondervond.

Op kerkelijk gebied was hij werkzaam als ouderling bij de Hervormde gemeente, en gedurende een groot aantal jaren behartigde hij de stoffelijke belangen dier gemeente als lid van het college van kerkvoogden. Maar ook aan het maatschappelijk leven nam hij deel in eenige betrekkingen. Vele jaren was hij een ijverig lid der plaatselijke schoolcommissie, in welke commissie zijne geneeskundige kennis vooral hem de juiste plaats aanwees, telkens wanneer er sprake was van hygiënische onderwerpen. Zoo ook was hij eenige jaren lid van het geneeskundig staatstoezigt voor de provinciën Groningen en Friesland.

Toen de landhuishoudkundige school te Haren in 1842 werd opgericht, viel al dadelijk de keuze op hem, die wel bereid zou worden gevonden om in eenige vakken aan die school onderwijs te geven. Volgaarne nam hij die taak toen op zich; hij bleef haar met naauwgezetheid en ijver volvoeren tot aan het jaar 1865. Bij de zamenstelling der commissie voor de statistieke beschrijving der provincie Groningen in 1854 werd hij tot lid dier commissie benoemd en meer bepaald werd hem in onderscheidene afdeelingen daarvan eene plaats aangewezen. Door hem en mij werd geleverd de 'Aardrijks- en geschiedkundige schets van den toestand der provincie', die als inleiding of opening der 'Bijdragen' door de commissie werd verlangd.

Op letterkundig terrein werd Stratingh gelijk wel te verwachten was, zeer gunstig ontvangen; zijne werken werden door velen op prijs gesteld. De vele benoemingen tot lid van letterkundige genootschappen zijn daarvan de bewijzen. Reeds in 1830 werd hij honorair lid en later medebestuurder van het te Groningen gevestigde Natuurkundig Genootschap. Achtereenvolgens werd hem verder aangeboden het lidmaatschap der genootschappen van Utrecht, Leiden, Friesland en Emden, en dat der Koninklijke Akademie van wetenschappen. In de werken der Akademie treft men eene zeer belangrijke en grondig bewerkte verhandeling van hem aan, waar hij in het onderzoek is getreden 'of er in Friesland, namelijk in oud-Friesland, al dan niet merken zijn of waren te vinden.'

Zoo werd de naam van Stratingh, die reeds zoo gunstig in de geleerde wereld bekend was, door Gozewinus Acker niet alleen uitmuntend gehandhaafd, maar werd daaraan zonder twijfel nog meerder luister aangebragt.

In den huiselijken kring verkeerde Stratingh veel; hij vond daar veel tot veraangenaming van zijn leven, waartoe zijn echtgenoot, eene dochter en twee zonen het hunne

deden. Doch ook hij moest op smartelijke wijze ondervinden, dat niet altijd voorspoed der menschen lot is op deze wereld. Op eenen volwassen leeftijd werd aan de ouders door den dood ontrukkt hunne eenige en veel ontwikkelde dochter.

Stratingh genoot steeds eene goede gezondheid. Eerst weinige maanden voor zijn overlijden had hij te strijden met eene ingewandsziekte, maar ook nog in die dagen was studie bij voortduring, zoodra zijne ziekte zulks maar toeliet, zijn toevlugt en geliefkoosde bezigheid.

Na een zoo geheel aan studie toegewijd leven, ontsliep de geleerde kalm en zacht den 22 October 1876, in den ouderdom van 72 ½ jaren. Zijne begrafenis werd bijgewoond door vele van zijn vrienden, terwijl het bestuur van het Natuurkundig Genootschap, waarvan hij bijna vijftig jaren lid was geweest, zich door eenige zijner leden liet vertegenwoordigen.

Zijn naam zal steeds met lof en erkentelijkheid worden vermeld in de geschiedenis van Groningen, tot bevordering van wier kennis hij zoovele uitstekende bijdragen heeft geleverd.

Groningen.

H.O. FEITH.

Werken van Dr. G. Acker Stratingh.

Commentatio, an experimenta Daltoni, quae ad aquae evaporationem spectant, nullam admittere possint combinationem chemicam aquam inter et aërem, si illa combinatio locum non habeat, quae ratione atmosphaerae siccitas et humiditas et universum meteora aquosa ex Daltoni theoria possint explicari. Groningae 1824.

Diss. de chinchonino, chinino eorumque salibus, imprimis sulphate chinini pharmaceutica ac therapeutica ratione consideratis. Groningae 1828.

Natuurlijke historie der provincie Groningen, door Dr. R. Westerhoff en Dr. G. Acker Stratingh. dl. 1 Gron. 1839.

Dr. G. Acker Stratingh. De bodem en de wateren van Nederland. Groningen 1847.

Dr. G. Acker Stratingh. Aloude staat en geschiedenis des vaderlands. 3 dln. Gron. 1847-1852.

Dr. G. Acker Stratingh. Over den oorsprong van de munt en het wapen der stad Groningen. - bl. 105 van het tijdschrift *Gruno*, Gron. 1849.

Dr. G. Acker Stratingh en G.A. Venema. De Dollard of geschied-, aardrijks- en natuurkundige beschrijving van dezen boezem der Eems. Gron. 1855.

Dr. E.J.F. Meijer. Reize om de aarde, vertaald door Dr. G. Acker Stratingh. 2 dln. Gron. 1857.

Dr. G. Acker Stratingh. Marken in Friesland, in deel 9 bl. 49 der Verslagen en Mededeelingen der koninklijke Akademie van wetenschappen, Afd. Letterkunde.

Mr. H.O. Feith en Dr. G. Acker Stratingh. Aardrijks- en geschiedkundige schets van den toestand der Provincie Groningen, in deel 1 der Bijdragen voor de provincie Groningen.

Kronijken van Emo en Menko met het vervolg, op nieuw naar de handschriften uitgegeven en met de bestaande uitgaven vergeleken door Mr. H.O. Feith en Dr. G. Acker Stratingh. Utrecht 1866. (Werken van het Hist. Gen. te Utrecht, nieuwe serie no. 4).

Bijdragen tot de geschiedenis en oudheidkunde inzonderheid van de Provincie Groningen, onder redactie van Dr. G. Acker Stratingh, Mr. H.O. Feith en Mr. W.B.S. Boeles. Groningen 1864-1873, 10 dln., waarin de volgende verhandelingen en stukjes van de hand van Dr. G. Acker Stratingh voorkomen.

Deel I.

Over de Friesche, vooral Ommelander edelen en Hoofdlingen.

Overblijfsels van oude grachten buiten de voormalige A- en Poelepoort.

Over Tienden in de Friesche landen, tusschen Flie en Wezer, inzonderheid in de Ommelanden.

Deel II.

Over de afkomst en de jeugd van Rudolphus Agricola Kortinghuis en het kasteel te Selwerd.

Bijdragen tot het Groninger taaleigen I en II.

De Eems, vooral de beneden Eems, als handel- en grensstroom beschouwd.

Het oude gebouw van Minerva, vroeger het Vrouw Claren convent enz. in verband met het Armen-convent en andere gestichten en bijzonderheden betreffende de Jatstraat te Groningen.

Deel III.

Vrije of goede wijnen.

Nog iets over de Eems, als grensstroom.

Het geschil over de regten van tol en stapel te Emden, tusschen deze stad en de stad Groningen.

Twee hoofdstukken uit de geschiedenis van ons dijkwezen herzien.

Deel IV.

Bijdragen tot de kennis van het Groninger taaleigen.

De villa Groninga, in oude bescheiden, bepaaldelijk de kronijken van Wierum, de stad niet het huis Groningen.

Laecken tot kleding (der stadsdienaren), dat ene jaer roet, dat ander jaer sangen.

De Precarie of bede, beschouwd als eene wereldlijke schatting, door Groningen zoowel als het Goregt en Drenthe aan den bisschop van Utrecht op te brengen.

Deel V.

Groningen eene oud Drenthsche plaats.

Bijdragen tot de kennis van het Groninger taaleigen.

Staat van de personen en hunne jaarlijksche opbrengst van goederen, die zij van het domkapittel te Utrecht in het graafschap Drenthe hielden, uit het begin der 13de eeuw.

De inkomsten der stad Groningen van het Goregt in 1563-1564, met aanteekeningen.

Bijdragen tot de kennis van het Groninger taaleigen.

Menu van een gildemaaltijd, 1740 en 1741.

Deel VI.

Het oude Selwerder hof, vermoedelijk ook het hof der Prefecten te Groningen.

Appingadam, de oude hoofdplaats van Fivelingo.

Onderzoek naar het eiland, over welks bezit twist en strijd is gevoerd in Groningerland, in de 13de eeuw.

Eenige bijzonderheden betreffende de kremer of koopman en kramergilde te Groningen.

Verklaring van plaatsnamen, als ontleend aan 's menschen hoofd.

De tienden in Drenthe, 't Goregt en Groningen.

Bijdragen tot die kennis van het Groninger taaleigen.

Deel VII.

De oude Groninger adel.

De bond der Friesche Zeelanden.

Het Ommelander wapen.

Over het eerste ontstaan van den Dollard.

De voormalige hofstede de Wijert onder Helpen.

Getuigenis van Abel Eppens omtrent den Opstalsboom.

Deel VIII.

Over den ouden adel in Holland, vooral ten betooge, dat de zoogenaamde welgeborenen daartoe behoorden.

Vermoedelijke stichtingsbrief van het klerkenhuis te Groningen.

Lieuwerderwolde.

Appingadam als stad beschouwd.

De stad Groningen in haren oorsprong en ouden toestand beschouwd.

Overweging der aanmerkingen van Jhr. Mr. M. de Haan Hetteema, op de bijdrage 'de bond der Friesche Zeelanden.'

De Maren beschouwd als oude grensscheidingen der marken in de oud-Friesche streken der provincie Groningen.

Deel IX.

Woordverklaring van Terp.

Prijzen van levensbehoeften voor ongeveer drie eeuwen te Groningen.

De vroeger zoogenaamde acht zijlvesten, beschouwd als het Scharmer zijlvest en in verband met den ouden waterstaat van het aangrenzende Goregt en gebied van Groningen.

Deel X.

Woordverklaring van Wierd.

Het wapen der provincie Groningen in verband ook met die van hare onderdeelen.

Historisch overzicht van de ziekenhuizen, vooral voor armen te Groningen.

Bevestiging van wege den Paus van een door den magistraat aangestelde Provisor in het Heilige Geesthuis te Groningen in 14[.]5.

Het Nijdinge goed te Groningen, nog een leen in 1603.

Nog een woord over het eerste ontstaan van den Dollard.

Woordverklaring van Wier.

Nog een brief betreffende de Wijert onder Helpen, van 1524.

Over het voormalig regt: de non evocando, in Drenthe en Groningen.

Woordverklaring van Warf en andere meer zeldzame namen der Terpen.

Mepschenhof en de oude A, bij Groningen in 1592.

Stratingh's bijdragen in de *Gron. Volksalmanak* zijn de volgende:

Jaargang	1838.	Het huis of hof Groningen thans het militair landsziekenhuis.
Jaargang	1839.	Over de uitoefening van de oppermagt, vooral ten aanzien der regtspleging in de stad Groningen in oude tijden. Het aloude raad- en regthuis thans de hoofdwacht te Groningen.
Jaargang	1840.	Het oude raad- en wijnhuis te Groningen. Het kasteel Selwerd.
Jaargang	1841.	Het nieuwe raad- of stadhuis te Groningen.

Jaargang	1842.	Over den ouden loop der A, te Groningen.
Jaargang	1843.	De voormalige St. Walburgskerk.
Jaargang	1844.	Over den ouden loop der A. Over den ouden loop der Hunse. De Martinikerk en toren.
Jaargang	1845.	De Martinikerk en toren.
Jaargang	1846.	De A-kerk en toren. Wigbolt van Ewssum en Bartholt Entens.
Jaargang	1847.	De Nieuwe of Noorderkerk te Groningen.
Jaargang	1850.	Iets over de grondgesteldheid bij Woltersum enz.
Jaargang	1851.	Valgen. Selwerder munt.

Eindelijk worden hier nog herinnerd eenige beoordeelingen en aankondigingen van werken in de tijdschriften, zooals de Letterbode, Gruno enz. enz.

Een woord ter gedachtenis van DR. J.P. Heije.

Met warme erkentelijkheid heb ik aangenomen in deze beeldengalerij een profiel op vlak en duurzaam marmer te trekken van den man, wiens naam boven dit opstel staat. Weinig reliëf zal er zijn in het beeld: want de uren die ik er aan wijden mag zijn klein in getal; maar de omtrek moet juist wezen. Deze hoedanigheid zal niet lijden door de trilling des levens, die zich hier en daar uit zal spreken. Ik heb verlof gevraagd en verkregen, om niet te leveren eene biografie, maar een paar woorden van persoonlijke herinnering des mans, dien ik hoogachting en dankbare genegenheid toedroeg boven velen.

Ik kwam met hem in aanraking bij de intrede mijner loopbaan. Mijn vriendelijke uitluider in deze Maatschappij zal eenmaal, ook wat mij betreft, de datums van letterkundige beteekenis behoorlijk ordenen. Het moet geweest zijn omstreeks 1844. Heijes veelzijdige ontwikkeling maakte hem voor mij tot een beteren Mecaenas, dan de Heeren Hendrik Harmen Klijn en Carel Withuys, dichtlief hebbers van meer en mindere gave, voor jonge menschen hadden

kunnen zijn. De heuschheid, de zedigheid, de goedesmaak, waarvan al de te-recht-wijzingen en voorlichtingen van Dr Heije den stempel droegen, brachten er niet weinig toe bij om zijne leiding vruchtbaar te maken. Verlichtend en bezielend werkte zijn woord op hen, die naar hem kwamen luisteren. Had zijne taal een lichten zweem van praetensie, iets al te korrekts, - zijn gemoed en zijn geest waren in den grond aan alle stijfheid vreemd. Ongemerkt wist hij u belangstelling in te boezemen voor dat gene wat hem bizonder ter harte ging, en daarbij was hij menschlievend genoeg om zich naar de vatbaarheden en neigingen van zijn leerling (want dat was ik tot zekere hoogte) te schikken. Dat hij gaarne proselyeten maakte, had hij met alle personen van stellige overtuiging gemeen: op maatschappelijk en kunst-gebied behoorde hij dan ook bepaald tot die Reformatoren, welke de les 'dwingt ze om in te gaan' naleven: maar zijne wijsgeerige meeningen brachten meê, dat hij niet alle waarheid voor een-ieder even dienstig rekende en de vrees om af te breken zonder op te bouwen, gevoegd bij den godsdienstigen grondtoon zijner ziel, brachten te-weeg, dat hij Feuerbach en die na hem gekomen zijn wel eens met instemming het woord liet, in gesprekken met volwassen vrienden, doch het eene heiligschennis zoû gevonden hebben een *biddend* kind met pantheïstische hand wakker te schudden. Zijn warm, dichterlijk gemoed overheerschte zeer sterk zijne filozoofsche bespiegelingen en met de tranen der waarheidsliefde in de oogen zong hij van de kinderen:

'Open hunn' zinnen het Boek der Natuur;
 Open hunn' geesten het Boek der Historie,
 Open hun' harten het Heilige Woord,
 't Hemelsche Rijk, 'dat den kindren behoort'.'

Behoeft men te vragen, wanneer een dichter zulke wenken met oprechtheid geeft, - welke menschen hij dan

aan de maatschappij bezorgen wil, daar hij vastelijk geloofde:

‘Liedren des kinds worden daden des mans’?

Wat heeft hij niet al voor de kinderen gedaan! Welk een overvloed van geestige, gevoelige, echt natuurlijke en toch echt verheffende liedtjens heeft hij den kinderen, armen en rijken, in den mond gelegd! Wat wist de zedekunde, in zijn dichtcel, te glimlachen met den bloes van een liefvallig miesjen! wat wist zij zich klein te maken met de kleinen, en met hen rond te springen, zonder hun den indruk te geven ‘welk eene eer hun geschiedde’. Wat heeft hij onderscheiden komponisten, vooral Willem Smits, gelukkig geïnspireerd, om melodiën te vinden, die zoo recht goed in de hollandsche kinderkamer thuiswaren! Wat heeft hij een krachtige hand gereikt aan teêr bezorgde ouders, om de zaden van vrolijke godsvereering, offerwillige naastenliefde, vaderlandsche fierheid, geest van orde en netheid, gevoel van eer, oprechtheid, ijver, onderwerping en te-vredenheid in de harten der kinderen te beschutten en tot ontwikkeling te brengen. En zoo als hij voor de kinderen was, was hij voor allen, die steun, die bescherming en leiding behoefden. Met smaak en kieschheid wist hij het volk tot het goede op te wekken; en wanneer men een gevaarlijk beginsel ziet, in zijne leer, dat men het volk door ‘vermaak’ moet vooruitbrengen, - kan men, ook wat dit punt betreft, van hem getuigen, dat zijne uitmuntende praktijk levendig uitschitterde boven zijne soms bedenkelijke beginselen.

Hij heeft op menig gebied naar het ideale gestreefd; maar heeft dit nimmer gedaan zonder de daad bij het woord te voegen. Droeg zijne vaderlandsliefde, die hem onder anderen aan de veldtocht van 1830 vrijwillig deed deel nemen, nog eenigszins het karakter der verouderde faktiën, er was zoo veel zuivere en vruchtbare gloed in,

dat alle Nederlanders bijna zonder voorwaarde het populairste zijner nationale liedtjens meêzingen: 'Heb-je niet gehoord van de Zilvervloot'; terwijl hij in April 1872, met al het rechtsgevoel dat hem kenmerkte, de volkshartstocht die *N e d e r l a n d e r e n G e u s* voor woorden van gelijke beteekenis hield, een breidel aanlegde.

Hij beminde den dietschen stam en onze moedertaal met eene groote en werkzame liefde. Hij heeft met eene schrandereheid en volharding, die schier geen mededinging kent, langs den weg der muziekuitvoeringen van de Maatschappij van Toonkunst, der door hem gestichte zangscholen en volks-zangvereenigingen, naast den muzikalen zin van geheel ons volk, onze liefde voor de taal der vaderen trachten ten top te voeren. Honderd en meer hoogduitsche teksten van oratorioos en kleinere zangstukken heeft hij in het metrum van 't oorspronkelijke overgezet, om aldus voor te bereiden eene algemeene beoefening van den zang in de moedertaal. Met pleit en strijd heeft hij volgehouden, dat het Nederlandsch niet minder muzikaal is dan het Hoogduitsch: en heeft hij op dat gebied vele te leur-stellingen gehad, is de hollandsche zang nog niet populair geworden, - hij heeft toch eene beweging in het leven geroepen, die wellicht eenmaal hare zegenrijke gevolgen hebben zal. En tevens is hij de grondlegger geweest der geschiedschrijving onzer nationale toonkunst: eene geschiedschrijving, die althands niet nalaten kan, zij't ook een minder begaafd nageslacht te prikkelen, om den roem der vaderen niet geheel onwaardig te worden.

Zelden is eene zaak in Nederland met meer trouw gediend dan die der muziek door Dr Heije. Hoofdbestuurder en sekretaris van de Maatsch. tot Bevord. der Toonk., was hij schier te gelijk haar voornaamste slagader en hare rechter hand. Met eene volharding, die zich door niets liet ontmoedigen, schreef hij alle stukken - teksten, omslagen, postbanden - die van de Maatschappij uitgingen,

vol met beschouwingen en wenken, die een minder onverschillig publiek dan het onze wellicht tot levendiger deelneming zouden opgewekt hebben. Werden deze theoretische pogingen zelden met grooten uitslag bekroond, - was men onverschillig voor de bewijzen van stuurmanskunst in de geschriften van den sekretaris neêrgelegd, - men voer toch getroost en welgemoed met hem meê; en de kennis der hoogere duitsche muziek, de uitvoeringen op groote schaal, heeft men in zonderheid aan de drijfkracht van Dr Heije te danken.

Is hij wellicht daarin niet van eenzijdigheid vrij te pleiten geweest: verhief hij het oratorio te uitsluitend en ten koste van den opera, - ontbrak hem over het geheel alle sympathie voor fransche kunst, - laat ons te-vreden zijn, en niet begeeren, dat eene uitstekende specialiteit zich vooral door encyklopaedische vatbaarheden onderscheide.

Algemeen genoeg was anders toch zijn artistische aanleg, en ook op het gebied der Beeldende Kunst ontbrak het hem niet aan smaak. Vooral ging hem het lot der kunstenaars ter harte, en ging hij, navolging van den Meester, rond als weldoener, het waren vooral 'les enfans de l'art', wier maatschappelijke ontberingen hem weemoedig maakten en tot alle hulp prikkelden. Had hij zijne vooroordeelen, voerde zijn liberalisme hem soms op den weg der hartstochtelijkheid, hij was van de beste trouw, en zal ongetwijfeld tot hen worden gerekend, 'die het meest bemind hebben'.

In zijn loopbaan van geneesheer heeft hij geene gelegenheden ongebruikt gelaten om dit onwillends te bewijzen, en daar zijne talenten (zijn gemak van spreken bijv.) hem allicht aan het hoofd plaatsten van de kollegiën waarin hij zitting nam, vonden zijne liefde en zijne werkzaamheid, zijne gereedheid tot strijden, maar ook tot lijden onophoudelijk gelegenheid zich te openbaren.

Zijnè kracht als dichter zit in het volks- en kinderlied.

Hij heeft ook enkele stukken van langer adem gedicht; maar vooral ook zal zijn naam van de geschiedrollen onzer letterkunde niet licht verdwijnen, om dat hij tot de grondleggers van het tijdschrift *De Gids* behoord heeft. Anonymem werkte hij mede aan den *Vriend des Vanderlands* en aan de *Muzen*. Geen wonder, dat Potgieter, Pol, Bakhuizen hem aandeel in de Redactie van den *Gids* gaven. Toch heeft hij als kritikus nooit bijzonder uitgeblonken: maar een kind des lieds, *a child of song*, ja, dat was hij en met waarheid mocht hij zich een wapen kiezen voorstellend een bloemdragend hart, met het devies: COR CARMINIS CARDIO¹. Eene eerste plaats onder de dichters dezer eeuw is hem niet te betwisten. Was hij, minder dan sommige anderen, de ijdelheid meester, waar niet alleen de dóchteren Evaas meê bedeed zijn, - vindt hierin zekere gemaaktheid in taal en andere omgangsformen, zekere zonderlingheid van kleeding, hare oorzaak: deze zwakheden, ook gedeeltelijk uit afkomst en opvoeding te verklaren, worden geheel overschaduwd door de oprechtheid, de eerlijkheid, de veerkracht, de grootmoedigheid van dit in zoo vele opzichten beminnelijk karakter.

De Heer J.E. van Renesse, een zijner jongere vereerders, heeft van zijne schriften eene lijst opgemaakt, die aan deze bijdrage tot de werken onzer Maatschappij waarde bijzet². Laat mij, eer ik de pen nederleg, nog aantee-

- 1 Hij heeft dit zinrijk blazoen eerst op eenigszins gevorderde leeftijd aangenomen. Van genealogische of heraldische bescheiden was hij slecht voorzien, zeide hij mij. Het eenige wat mij daarvan spijt, is dat hij zijn naam met de onverandwoordelijke -ij- spelde. Het is zoo jammer, als mannen, wier patronimicum voor de onsterfelijkheid bestemd is, daaraan eene onverdedigbare gestalte hebben gegeven. Toch had ik den moed niet, in dit opstel, de vijf letters, die het gevolg van een misverstand zijn (HEIJE), door de vier blijkbaar oorspronkelijk bedoelde (HEYE) te doen vervangen.
- 2 Het ware wenschelijk, dat de door den Heer van Renesse geschreven belangrijke levensbeschrijving van Dr Heije, die slechts een beperkt getal lezers vond, in nog wat ruimer kring bekend wierd.

kenen, dat ^{Dr} Jan Pieter Heije geboren werd te Amsterdam den 1 Maart 1809, uit Casper Hermanus Heije en Anna Sluip; dat hij publiek in de medicijnen promoveerde met een dissertatie 'De morbis qui mentales dicuntur', den 28 Juni 1832 dat hij den 14 Nov. 1850 in het huwelijk trad met Mejufvrouw Maria Margareta van Voorst, dat hij in 1853 de dekoratie der Eikenkroon van de hand wees, dat in Feb. 1861 eene plaats onder de Ridder van den Ned. Leeuw en in '65 eene onder die der Ernestinische Huisorde van Saksen door hem werd aangenomen. Hij is overleden op Donderdag, den 24 Feb. 1876; hij werd den 28 Februari te Abbenes in de Haarlemmermeer op een daartoe door hem aangewezen plek begraven.

Amsterdam, 19 Mt. 1877.

J.A. ALBERDINGK THIJM.

Opgave der geschriften van Dr. Jan Pieter Heije. door J.E. van Renesse.

- 1830 Wapenkreet, Leiden, H.W. Hazenberg Jr.
- 1830 Natuur-schildering. - Op den III October, den gedenkdag van Leydens ontzet. - Het woord der liefde. - Overdenking (*naar Gleims*). - Gedachten van eenen man, bij het afsterven zijner vrouw (*naar Blüm*). - Gedichten, In: Leidsche Studenten-almanak¹.
- 1831 Aan den eersten Vlinder. - Aan het eerste Lentebloempje. - Ouderdom. - Toasten. - Gedichten, In: Leidsche Studenten-Almanak, 1831. De dagen der jeugd. - Gedicht, In: Muzen-Almanak, 1831. Toast; Hollands Roem. Leyden 3 Oct. 1831 *Vliegend blad*.
- 1832 Iets over de Hollandsche kleeding. In: Vriend des Vaderlands.
- 1832 Beeckman. - Dubble gloed. - Avond. - In een Album. - Gedichten, In: Leidsche Studenten-Almanak, 1832.
- 1832 Zangen, bij de ontdekking (*onthulling*) van den Gedenksteen voor J.W.L. Beeckman. Leiden, 22 Juni 1832.
- 1832 Dissert. de morbis qui mentales dicuntur. Lugduni Batavorum, apud Haak et socios.

1 Waar geen jaartal achter den titel vermeld wordt, geldt ook hier het vooraan geplaatste, dat anders op de vermoedelijke vervaardiging doelt, of het eerste jaar der vervolgwerken aanduidt.

- 1832 Beethoven. - Bij de komst des Konings ter inspectie der derde divisie van het mobiele leger. Eindh. 26 Juli 1831. - Gedichten, In: Muzen-Almanak, 1832.
- 1833 Verlangen. - Vader Willem. - De Jager. - Gedichten, In: Leidsche Studenten-Almanak.
In Flowers of poetry and patriotism, from the Dutch, by Sanders; Rott. 1833. zijn 'Beeckman' en 'De Jager' in 't Engelsch vertolkt.
- 1833 Afscheidsgroet aan het Vaderland. - Het doel des Levens. - Gedichten, In: Muzen-Almanak.
- 1834 Poëzy. - Siciliaansch lied. - Gedichten, In: Muzen-Almanak.
- 1835 De Sluizer. - Vragen (dit laatste in 1833 geschreven en in 1870 herdrukt). - Gedichten, In: Muzen-Almanak.
- 1835 Het Veldviooltje (*naar Göthe*). - Gedicht, In: Almanak voor het Schoone en Goede.
- 1836 Spelevaren. - Gedicht, In: Almanak voor het Schoone en Goede.
- 1837 Italië - Hasselt Aug. 1831. Gedichten, In: De Gids.
- 1837 Duinliederen. In: Muzen-Almanak.
- 1837 Mathilde. Een gedicht.
- 1837 De Honigbij. - De Vlinder. - De Dauwdruppel. - Sonnetten. In: Almanak voor het Schoone en Goede.
- 1838 De papierbundel in de duinen gevonden. (*Proza*). - Engelen. (*Gedicht*). In: Almanak voor het Schoone en Goede.
- 1838 Weigering. - Gedicht, In: Muzen-Almanak.
- 1838 Wenken en Meeningen over Geneeskundige Staatsregeling en algem. geneesk. Onder medewerking van eenige vaderl. geleerden verz. en uitgeg. door J.P. Heije. Amst. H.D. Santbergen. (Alkm. P. Beck), 1838-1840.
- 1839 Duinlied. - Des Visschers Dochtertjen. - Nachtwake. - Herinnering. - Stilte. - Gedichten, In: De Gids.
- 1839 Francesca. - Gedicht, In: Almanak voor het Schoone en Goede.
- 1840 Sooneck. - Gedicht, In: Almanak voor het Schoone en Goede.
- 1840 Archief voor geneeskunde, onder medewerking van eenige vaderlandsche geleerden, uitgegeven door Dr. J.P. Heije. Amst. bij Johannes Müller, 1840-1845.
- 1840 Avond-muzijk. - Groete. - Avondlied. - Noord en Oost. - Winterlied. - In het dal. - Lenteliid. - Mignon's lied. - Pelgrimsspreuk. - De Koning van Thule. - Het Mariabeeld. - Het oog van den Nacht. - Elfen. - Vroeg voorjaar. - Ver-

- raden liefde. - Ongeduld. - De lindeboom. - Zwaluwen-afscheid. - Afspiegeling. - Witte rozen. - Berg en Dal. - *Dit laatste is oorspronkelijk.* Liederens, In: De Gids.
- 1840 Zangen ter gelegenheid van de Algemeene Vergadering der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, op Dingsdag 11 Aug. 1840. Amst. Erven H.v. Munster & Zn. en J.v.d. Hey & Zn.
- 1841 Toewijding aan * * *. - Primula Veris. - De Windharp. - Sonnetten. In: De Gids.
- 1841 Stukken, betreffende de Herziening der geneeskundige wetten en verordeningen in 1841-1842. Te 's Gravenhage, ter Algemeene Landsdrukkerij 1842. *Rapport der minderheid.*
- 1841 Liederens en Zangen. Ingezonden op de prijsvraag, vorderende: 'Eenige gedichten, grootendeels geschikt om voor vier en voorts om voor ééne en meerdere stemmen op Muziek gebracht te worden.' Bekroond met den gouden eerepenning, door de Maatschappij van Fraaije Kunsten en Wetenschappen. Gedrukt te Leiden, bij D. du Mortier & Zn.
- 1841 Zangen ter gelegenheid van de Algemeene Vergadering der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. Amst., Erven H. van Munster en J.v.d. Hey & Zn.
- 1842 Maanlicht. - Gedicht, In: Almanak voor het Vrome en Goede.
- 1842 De Duivelsbrug (Eene Noord-Brabantsche Volks-Overlevering)-Oisterwijk 21 Februari 1831. In: Noordbrabantsche Volksalmanak.
- 1842 Frascati. Feestcantate (voor de eerste maal uitgevoerd ter inwijding der muziekzaal van dien naam). Woorden van J.P. Heije; Muziek van J.B. van Bree. Amst.....
- 1842 Zangen ter gelegenheid van den 325jarigen gedenkdag der Hervorming, plechtig gevierd te Nieuwendam.
- 1843 Zangen der liefde. Vier liederens in muziek gebragt met begel. van piano, door D. Koning. Amst., P.N. van Kampen.
- 1843 Volkszangonderwijs. Een opstel, in de Bijdragen tot bevordering van de kennis en den bloei der Maatsch. tot Nut van 't Algemeen N. 8, 2e jaarg. 1843-1844. blz. 57-62
- 1843 Verslagen (jaarlijksche) van de Maatschappij tot bevordering der Toonkunst, 1843-1875.
- 1844 Kinderliederens. 1e en 2e bundel. Amst., P.N. van Kampen.
- 1844 Lichamelijke opvoeding. *Een opstel.* In de Bijdragen tot bevordering van de kennis en den bloei der Maatschappij tot Nut van 't Alg.; 3e jaargang 1844-1845, blz. 36.
- 1845 Het gedoopte kind. - Zonsopgang. (*Een kinderliedje*). - Rijk-

- dom. - Hereenigd. - Gedichten, In den Nederlandschen Volksalmanak.
- 1845 Nederlandsch Lancet, (*sedert* 1845) met bijdragen van Dr. J.P. Heije.
- 1845 Kinderliederen, 3e bundel. Amst., P.N. v. Kampen.
- 1846 Ter bruilofte, Mei 1845. - Gedicht, In: Almanak voor het Schoone en Goede.
- 1846 Sprookjes uit de oude doos op rijm gebracht. I Roodkapje. II De gelaarsde kat. III Klein Duimpje. Amst. J.H. & G. van Heteren. 1846 en 47. 16°.
- 1846 Een straatliedje van Piet Bogcheljoen. In: De Gids.
- 1846 Rijkdom. - Hereenigd (Het denkbeeld aan een Duitsch lied ontleend). - Gedichten, In: Nederlandsche Volksalmanak.
- 1846 Ziekenverpleging. *Een opstel*. In: de Bijdragen tot bevordering van de kennis en den bloei der Maatsch. tot Nut van 't Alg. 5e jaarg., 1846-1847. bl. 38.
- 1847 Op Hollands duin. - Gedicht. In: Nederlandsche Volksalmanak.
- 1847 Kinderliederen, bekroond en uitgegeven door de Maatsch. tot Nut van 't Alg. Leiden, D. du Mortier & Zn. kl. 8°.
- 1847 Een nieuw Nederl. verzen- en liedeboek, versierd met aardige prenten en aangename wijzen. Amst. J.H. & G. v. Heteren.
- 1847 Snippers, *Antwoord op eene uitnoodiging ten middagdisch*. - Aan ..... *bij de toezending van een doosje met naalden*. In: Almanak voor Hollandsche Blijgeestigen.
- 1847 Volksvermaak als middel tot Volksgeluk. Eene redevoering bij de opening der Alg. Verg. der Maatsch. tot Nut van 't Alg. Gedrukt en uitgegeven van wege die instelling, bij C.A. Spin & Zn. te Amst.
- 1847 Neêrlands taal. Lieder en zangen voor gemengd koor. Amst. P.N. van Kampen. (In 1860 herdrukt).
- 1848 Gezangen voor de Ve Alg. Vergadering van het Nederl. Onderwijzersgenootschap, 10 & 11 Aug. 1848.
- 1848 Kermisprent voor de Nachtwakers van Amsterdam, waarop drie liederen, waarvan er twee in den bundel 'Volksdichten' later zijn opgenomen en luiden: Een Nachtwachtje en Kermisvrijers. Het derde draagt tot opschrift PRET, wijze: Wij leven vrij enz.
- 1848 Een nieuw Wilhelmus en Mond en Hart; Twee gedichten van Piet Bogcheljoen. - Bruilofts-Sonnetten (vier). - In: de Gids. 1848.
- 1848 Gevolgen van de Flesch. Naar de eng. platen van Cruikshank,

- met bijschr. van J.P. Heije. Haarlem, J.B. van Logchem Jr. 1 vel in plano.
- 1848 Het Volkszangonderwijs te Amsterdam. - Amst. J.H. & G. van Heteren.
- 1848 Verslag bij het 5e openb. examen der Volks-zangschool van de beide Departementen der Maatsch. tot Nut van 't Alg. Amst. J.H. & G. v. Heteren.
- 1849 Korenbloemen. - Morgendauw en Avonddauw. Gedichten, In: Almanak voor het Schoone en Goede.
- 1849 Volkszangboek voor meerstemmig gezang. Amst., P.N. v. Kampen.
- 1849 Gezangen voor de Algem. Verg. der gewestelijke vereeniging Noordholland, van het Ned. Ond. Genootsch., 10 April. 1849.
- 1850 Oude Liedekens vernieuwd. - In: De Gids (eerste halfjaar).
- 1850 Gedicht: De Buste van Berzelius, geplaatst in het Chemisch Laboratorium der Utrechtsche Hoogeschool. (In het Zweedsch vertaald).
- De Grondslag van de Maatschappij der Toekomst. Eene voorlezing. (Uitgegeven ten voordeele van het Volks-Zangonderwijs te Amsterdam). Amst., J.H. & G. v. Heteren.
- 1850 Kinderliederen, 1ste bundel, 3e druk. Amst., P.N. v. Kampen.
- 1851 Idem 2de bundel, 3e druk. id.
- 1852 Idem 3de bundel, 3e druk. id.
- 1852 Nieuwe Kinderliederen. Amst., P.N. v. Kampen.
- 1852 Idem (voor schoolgebruik.)
- 1852 Den Heere Wilhelmus Smits, door het Mannen-Zanggezelschap toegezongen, den 23sten Mei 1852, na zijne verheffing tot Ridder der Orde van de Eikenkroon.
- 1853 Een feestdag voor het Volks-Zangonderwijs (30 April) Beschreven door J.P. Heije, bestuurder-secretaris. Uitgegeven ten voordeele dier stichting. Amst., P.N. v. Kampen.
- 1853 Redevoeringen als lid van den Raad der gemeente Amsterdam. In: Amsterdamsche Courant 1853-1857.
- 1854 Kinderliederen en nieuwe kinderliederen. Uitgave met plaatjes. Amst., P.N. v. Kampen.
- 1854 Zes driestemmige kinderkooren, ter afwisseling der zangstudiën en tevens geschikt voor school-examen. Muziek van W. Smits. Amst., Th.J. Roothaan.
- 1854 Feestzang bij het 25jarig bestaan van de Maatsch. tot bev. der
- 1854 Toonkunst. (21 September).
- 1854 De Burger-weeskinderen aan hunnen beminden regent, Mr. C.H.

- B. Boot, bij de aanvaarding van het Burgemeesterschap der stad Amsterdam. (Gedicht.)
- 1855 Eene levensvraag voor oogenblik en toekomst. Armverzorging en armbestuur; naar aanleiding der verordening op de geneesk. armverzorging voor de stad Amsterdam; met de armenwet in verband beschouwd. Amst., P.N. v. Kampen.
- 1856 De diakoniën en de armenwet. Open brief aan Jhr. Mr. J. de Witte van Citters. Amst., P.N. v. Kampen.
- 1856 Zes driestemmige kinderliederen. Amst., P.N. v. Kampen.
- 1856 Adres van de Maatschappij tot bevordering der Toonkunst aan den Minister van Binnenl. Zaken, inhoudende het verzoek om het Zangonderwijs, in het toen aanhangige wetsontwerp tot regeling van het lager onderwijs, onder de verplichte leervakken der lagere school op te nemen. (31 Maart.)
- 1857 van Bree herdacht. Amst., de Erven H. van Munster & Zn.
- 1858 Vereeniging voor ziekenverpleging te Amsterdam. Verslag van wege het bestuur aan de beschermers en begunstigers der vereeniging. Amst., J.H. & G. v. Heteren.
- 1858 Punten ter beschrijving van de Alg. Vergadering der Maatsch. tot Nut van 't Alg.; bijlage G... . Plan tot het houden van Volksvoorlezingen.
- 1861 Al de Kinderliederen. Amst., P.N. v. Kampen.
- 1861 Klein Jokkentje; pennestrijd tusschen Mr. P. Wttenhage en Dr. Jan v. Amstel (*pseudonyme van Heije*), over de voorgestelde wetsherziening van de Maatschappij tot bev. der Toonkunst. Amst., P.N. v. Kampen.
- 1861 De jongens van Mettray aan Z.M. Koning Willem III, den eersten steen leggend van de spoorweg-IJsselbrug (Zutphen 22 Oct. 1861).
- 1862 Kinderliederen. Uitgave zonder zangwijzen. 2e druk. Amst., P.N. v. Kampen.
- 1863 Het November-Gedenkteeken. 'Vrije Nederlandsche Mannen.' *Een vlugschrift*. Gedrukt bij C.A. Spin & Zn.
- 1863 Een vijand. - Sletje Floddermadam. - Kermispret. - Zuinigjes. - Het jeneverglas. Gedichten, In: De goeden raadgever; almanak voor vrienden van orde en welvaart. 1863-1870. Uitgegeven door de Vereeniging tot afschaffing van Sterken Drank. Amsterdam L.J. Eckel en J.H. Duisdeiker¹.

1 In de jaargangen 1864-1866 zijn tweeregelige versjes van Dr. Heije opgenomen.

- 1864 De Feestplaat, uitgegeven door het Nederl. Onderw. Genootsch., toegelicht. - J.P. Heije, November-liedjes 1813-1863, behorende bij de Feestplaat. Amst., C.L. Brinkman, 1863.
- 1864 Twee Lenteliedjes, bij een schoolexamen voor arme kinderen. In Kindercourant.
- 1865 Al de Volksdichten. Amst., P.N. v. Kampen. 2 dln.
- 1865 Asschepoester. Een sprookje uit de oude doos. Amst., J.H. & G. v. Heteren.
- 1865 Het Woord van Waterloo, een vredelied 18 Juni 1815-1865 (met Eng., Hoogd., en Fransche vertolking.) 's Gravenhage, Gebr. Belinfante.
- 1865 Limburgsche Verkiezingen. In: Algemeen Handelsblad No. 10577. (Zie 1866).
- 1866 Uit scheemring tot zonneshijn; zes geestelijke liederen in vrijen koraalvorm gecomponeerd voor sopraan, alt, tenor en bas. Eene verpoozing op muziekaal gebied. Nieuwediep, J.C. de Buisonjé.
- 1866 Volkswijsheid en Staatsmanskunst. Een rustig woord in onrustigen tijd, door Dr. Jan v. Amstel. Idem aanhangsel tot V. & St. Amst., P.N. van Kampen.
- 1866 Limburgsche Verkiezingen. In: Algemeen Handelsblad No. 10745.
- 1866 Een op 9 Februari uitgebracht verslag der Burger-Zangschool.
- 1867 De gelaarsde kat. Een sprookje uit de oude doos, op rijm gebracht. Amst., G.L. Funke.
- 1867 Griechenlands Kampff und Erlösung. Eine neue Niederländische Dichtung zu Beethoven's Ruinen von Athen. Amst., J.H. & G. v. Heteren en Th.J. Roothaan. & Co.
- 1867 Kinderen. Een dichtelijke krans. De kinderen en het volk. Eene bloemlezing. In omslag met etsphotogrammen van Hein J. Burgers. Amst., P.N. v. Kampen.
- 1867 Nieuwe kinderliederen. 2e dr. Amst., P.N. v. Kampen.
- 1867 Veepest-Bedwang. Een woord in 't bijzonder ook gericht tot gemeentebesturen. Amst., P.N. v. Kampen.
- 1867 Proeve van rythmisch-harmonisch kerkgezag. Drieëenigheid. Met Hoogduitsche, Engelsche en Fransche vertolking. Amst. R.C. Meijer.
- 1868 Jan Maat. Woorden van J.P. Heije, voor vierstemmig mannenkoor, gecomponeerd door J. Worp. Gron. J.B. Wolters.
- 1868 Zilveren zangfeest Nut van 't Algemeen. (Amsterdamsche Departementen) Volks- en burgerzangscholen. Zaterdag 9 Mei 1868. FEESTBOEKJE, Programma en Feestzang. Amst., P.N.

- v. Kampen, J.H. & G. v. Heteren en Blikman & Sartorius. Gedrukt bij C.A. Spin & Zn.
- 1868 Alle uitgaven der Vereeniging van Nederlands Muziekgeschiedenis. Ingeleid of in losse bladen door Heije aangekondigd 1868-1876.
- 1868 Vijf en twintig jarig feest van de Louise-school, te Amsterdam, 29 Nov. 1868.
- 1869 Volksdichten. 2e druk. Amst., G.L. Funke. 2 dln.
- 1869 Stuivers-Magazijn (Geïll.) 13e jaarg. Gebr. Belinfante. 's Hage. Met geschriften van Dr. Heije; voor het meerendeel uit vroegere uitgaven overgenomen.
- 1869 Bouwsteen, 1ste en 2de jaarboek der Vereeniging voor Nederlands Muziekgeschiedenis 1869-1872 en 1872-1874. Amst., bij Loman, Kirberger en v. Kesteren.
- 1869 Aan Willem de Vos Jzn., ter eere van het 25jarig bestuurschap van Felix Meritis, op Vrijdag 12 Maart 1869.
- 1869 Rust en Berusting. Twee gedichten van Mina von Madler. Uit het Duitsch vertolkt. In: Tijdspiegel.
- 1870 SWEELINCK'S PORTRET IN DARMSTADT. In: Het Nieuws van den Dag, No. 127.
- 1870 EENE CORRESPONDENTIE. Pennestrijd met Ferdinand von Hellwald, over den Fransch-Duitschen Oorlog. In: Het Nieuws van den dag. No. 173.
- 1870 Kinderliederen. Uitgave zonder zangwijzen. Derde druk. Amst., P.N. v. Kampen.
- 1870 Hetzelfde werk, met zangwijzen.
- 1870 Neêrlands onzijdigheid. Een vliegend blad (*uittreksel uit een brief*) Amst., G.L. Funke.
- 1870 Onstertelijkheid. Een sinfonisch gedicht. De Hollandsche tekst met Duitsche vertolking van Wilhelm Berg. (Lina Schneider). Amst. G.L. Funke.
- 1870 Sancta-Caecilia, dramatisches Gedicht in zwei Theilen, von Henriette Heinze-Berg, frei in 's Holl. übersetzt von Dr. J.P. Heije. Amst., H.A. Zweers.
- 1870 Een stem der toekomst, uit lang verleden dagen. Gedicht. Amst., G.L. Funke.
- 1870 Koren en koralen (vierstemmige), Uitgegeven door de Nederl. Koraalvereeniging. Gebed om vrede. 'Verleih uns Frieden.' Muziek van Mendelssohn Bartholdy.
- 1870 Krans (Een onverwelkbare) van liederen. Met Hoogduitsche vertolking van Mevr. H. Heinze-Berg. Zilveren feestzang voor

- koor en orkest, in muziek gebracht door W. Smits. Utrecht, Louis Roothaan.
- 1870 Stuivers Magazijn (Geïll.) 13e j. Gebr. Belinfante. 's Hage, Zie 1869.
- 1871 Twee volksliedjes en een feestlied voor mannen-zangvereeningen. 1572-1872. Uitgegeven ter eere der April-gedenkdagen door de Vereeniging tot veredeling van 't volksvermaak te Amsterdam. Amst., G.L. Funke
- 1871 Innigst Leven eens dichters: Lente en Liefde, In de middernachtsure, Brandstichten, Een Levensuur. *Op mijn vraag aan den HOOFDOPSTELLER, of hij meer zoodanige gedichten ter plaatsing ontving, mocht ik geen antwoord ontvangen.* In De Zweep, een weekblad voor de Vlaamsche beweging. No. 47 en No. 49 van 19 November en 3 December 1871.
- 1872 1 April 1572-1872. VRIJHEID VOOR ALLEN EN VOOR IEDER. Een ernstig en hartelijk woord aan alle Nederlanders. *Proclamatie.* Amst., bij Roeloffzen en Hübner.
Op verschillende plaatsen te Amsterdam aangeplakt, bij gelegenheid van de agitatie tegen de R.C. Burgers die zich aan de feestviering wilden onttrekken.
- 1873 Koren en Korallen (vierstemmige), uitgegeven door de Nederl. Koraalvereeniging. Morgen-hymne van F.A. Himmel, woorden van J.P. Heije. Amst., E.S. Witkamp.
- 1873 Een lied van Alkmaars victorie, 1573-1873. Met zang- en pianomuziek, gecomp. door R. Hol en bekroond door de Vereeniging ter viering van den gedenkdag van Alkmaars ontzet 1573. Amst., G.L. Funke.
- 1873 Uw koninkrijk kome. Een bundel stichtelijke liederen en zangen (met aanwijzing der melodiën). Amst., G.L. Funke.
- 1873 Innigst leven eens dichters. Poëzie des huizes. Eerste bundel: 1848-1853. Tweede bundel: 1853-1857. Amst, G.L. Funke. 1873, 1875. *Niet in den handel.*
- 1874 Kinderliederen (Uitgave met gekleurde plaatjes). Amst., P.N. v. Kampen & Zn.
- 1874 Volksdichten 3e dr. 2 deelen. Amst., G.L. Funke.
- 1874 Lieder en ter gelegenheid van het gouden feest van den hulponderwijzer B.H. Meijer, te Amsterdam.
- 1874 Koren en Korallen (vierstemmige), uitgegeven door de Nederl. Koraalvereeniging; No. 5 Psalm des Vertrouwens van Mendelssohn-Bartholdy, woorden van J.P. Heije. Amst., E.S. Witkamp.
- 1874 LOFZANG. *Ter gelegenheid van het zilveren feest van Koning Willem III.*

- 1875 Kinderliederen (vijftien eenstemmige). Verzam. door J.G. van de Vijver. Amst., P.N. v. Kampen & Zn.
- 1875 Een Zeeroovers-historietje (vertelsel van een oud stuurman). Vrij naar 't Hoogduitsch van Emanuel Geibel. Feuilleton in 't Nieuws van den dag.
- 1876 Poëzie op den Levensweg. *Deze bundel bevat enkel liederen uit de 'Volksdichten' en 'Uw Koningrijk kome'*. Amst., G.L. Funke.
- 1848-1875 Metrische Vertalingen der beroemdste Oratoriën, Cantaten en Psalmen: - meer dan 100: - Zie de lijst der belangrijkste achter 't Gedicht *Onsterfelijkheid*. Amst., J.H. & G. v. Heteren.

Gedichten en andere geschriften, waarvan de uitgevers en het jaar van uitgifte onbekend zijn.

Opmerkingen en Herinneringen van Janus Petrinius } waarschijnlijk 1830-1835.

Halmen en korenbloemen, op uitheemschen bodem verzameld door Janus Petrinius. } waarschijnlijk 1830-1835.

Twee nieuwe kermisdeunen, met de wijzen er bij. De vermakelijke voys van 'dronke klaasie' en 'Sletje floddermaddam.'

Aan eene zwaar beproefde (Gedicht).

Mathilde (Gedicht.) *in 1837 geschreven*.

Afscheid. - Afzijn. - Wederzien. Woorden van J.P. Heije. In muziek gebracht door Verhulst.

Oudejaarsavond (vrij naar Jean Paul) Proza.

De Klokkengieter (Aan eene Duitsche overlevering ontleend).

Proeve van Ulevel-deviesen.

Graaf Floris de Vijfde (Gedicht.)

Ada van Holland op Texel (id.)

Pelgrimstocht. (id.)

Drie liederen voor de gymnastiek-inrichting der beide Amsterd. departementen van de Maatschappij tot Nut v. 't Alg.

Een Lied van Weeskinderen, Z.M. Koning Willem den derde toegezongen.

Verslagen openb. examens Burger- & Volkszangschool Amsterdam.

Morgengroete; muziek van C. Morbach.

**Jeronimo de Bosch-Kemper,
Als Nederlandsch letterkundige beschouwd.**

Na reeds eenige maanden geleden, in '*Jhr. Mr. JERONIMO DE BOSCH-KEMPER als Staatsburger en Geleerde herdacht*'¹, het verlies dat het Vaderland, de wetenschap, en men mag het ook wel met velen herhalen - de menschheid in mijn ontslapen Vriend hebben geleden, rust nog op mij de plicht, van hetgeen de Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde in hem derft, in eenige bladzijden te gewagen. - Altijd gedenkwaardig zal het mij blijven, hem bij gelegenheid der Algemeene Vergadering in Junij 1876 te hebben ontmoet en eenige genoegelijke uren aan den vrolijken disch, naast hem te hebben gesleten. Het scheen alsof in den avond van ons leven, dat gezellig samenzijn te Leiden ons den dageraad van eene vriendschap voor den geest riep, in diezelfde stad 55 jaar vroeger (October 1821) op de banken van het Gymnasium gesloten. - KEMPER tot Lid der Maatschappij niet al te vroeg, *na* mij benoemd, - waarschijnlijk omdat men eerst zeer laat in hem den verdienstelijken schrijver van de eenige jaren vroeger, in het licht verschenen *Staatkundige Partijen*

1 Utrecht, J.L. Beijers 1877, 90 bl.

in Noord-Nederland' had ontdekt en leeren waardeeren¹, - heeft ook in deze hetrekking dezelfde gemoedelijke plichtsbetrachting die hem eigen was, aan den dag gelegd. Het Lidmaatschap was bij hem niet nominaal: de door hem bewerkte Levensberichten van onze tijdgenooten VAN ASSEN, DE MEESTER en VAN RAPPARD kunnen het getuigen. Hij zelf erkende in zoodanige Herinneringen belangrijke bronnen van onze '*Histoire Contemporaine*', om zijne uitdrukkingen letterlijk te bezigen.

Maar vooral zij, die de Geschiedenis der Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde willen nasporen, zullen DE BOSCH-KEMPER als uitnemend deskundige hoogschatten bij het opslaan zijner even degelijke als sierlijke en smaakvolle *Redevoering*, den 21 September 1850 te Amsterdam gehouden, *bij gelegenheid van het vijftigjarig Feest der Hollandsche Maatschappij van Fraaije Kunsten en Wetenschappen*. En toch al wederom kon de bescheiden Spreker, in den aanhef, die karakteristieke en niet zelden zeer belemmerende beschroomdheid niet overwinnen, die hem meermalen moet hebben gekweld, als hij het woord moest voeren. 'Ik vrees - zeide hij - dat velen eenen welsprekenden redenaar hebben verwacht, en zich teleurgesteld gevoelen, dat iemand is opgetreden, die *noch letterkundige verdiensten*, noch de gave der uiterlijke welsprekendheid op het spreekgestoelte brengt. Misschien heeft reeds op veler lippen de uitspraak gezweefd, dat hij *beter deed zich bij de beoefening van Strafvordering en Staatsregt te bepalen*'. - Niemand voorzeker, die dit voortreffelijk Gedenkschrift van den oorsprong en van de handelingen der Hollandsche Maatschappij maar even inziet, zal die te ver getrokken nederigheid beamen, maar veeleer met den

1 Het boek had in 1837 de algemeene belangstelling gewekt. De verkiezing van DE BOSCH-KEMPER tot Lid vond niet vóór 18 Junij 1840 plaats, *Handelingen der Jaarl. Vergadering*, enz. bl. 66.

grijzen M.C. VAN HALL instemmen, die aan KEMPER eene warme dankzegging bracht. - *Geene letterkundige verdiensten!* - Men zie integendeel het lezenswaardig boekje in, men zal het niet dan met dankbaar genot nederleggen, en menige schoone en nuttige bijdrage tot de Geschiedenis van onze Taal-, Letter- en Dichtkunde daarin hebben aangetroffen.

Het was immers inzonderheid op aandrang van VAN DER PALM en SIEGENBEEK, en in overleg met eenige andere Leden van het Leidsche Genootschap *Kunst wordt door arbeid verkregen*, dat na eenige onderhandelingen, de drie taal- en dichtlievende Genootschappen te Leiden, te Amsterdam en te Rotterdam tot eene *Bataafsche Maatschappij van Taal- en Dichtkunde* werden vereenigd, die den 13 September 1800 hare eerste Vergadering hield met J. DE KRUYFF tot Voorzitter. Naar luid der notulen, door KEMPER in uittreksel medegeedeeld¹, waren behalve VAN DER PALM en SIEGENBEEK, onder andere begaafde mannen, KINKER en LOOTS, HELMERS en VAN HALL, WEILAND & ROGGE, LOOSJES & F. VAN LEYDEN (*van Westbarendrecht*) bij die plechtigheid tegenwoordig. - En van de werkzaamheid der Maatschappij gaf KEMPER van 1804 af tot 1850, in de zorgvuldige vermelding van niet minder dan LXXIII losse Verhandelingen of Gedichten, een leerrijk en boeiend overzicht².

Steeds van heiligen eerbied voor de nagedachtenis van zijn edelen Vader doordrongen, liet hij niet na, ten bewijze, hoe de Maatschappij '*een goeden Volksgeest*' onder de drukkendste dwingelandij van NAPOLEON had bevorderd, den naam van J.M. KEMPER een paar malen in zijn verhaal te vlechten, en te herinneren, hoe de Fransche politie-ambtenaren aan de deuren onzer gehoorzalen hadden staan luisteren, 'maar beletten konden zij het

1 Bl. 54.

2 Bl. 66-75.

niet, - dus sprak de waardige zoon - dat met mannelijke stem en overtuigende kracht de Fransche geest bestreden werd, en dat op het behoud van Hollands letterkunde werd gewezen, als op het laatste plechtanker van Hollands volksbestaan¹.

Deze regelen zouden kunnen volstaan, om elk de overtuiging te schenken, dat DE BOSCH-KEMPER ook als Lid van de Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde, tot de sieraden van deze wetenschappelijke Vereeniging, gelijk van een tal andere behoorde.

Maar stel dat hij zich tot de beoefening van *Strafvordering* en *Staatsrecht* inderdaad had willen bepalen, dan nog zou men om de breede opvatting van de studie dier takken van Regtsgeleerdheid hem als eigenlijk Letterkundige niet hebben mogen voorbijzien². De *Literatuur* en *Geschiedenis* van het onderwerp dat hij te behandelen had, werden telkens met stalen vlijt vermeld. Reeds de *Inleiding voor het Wetboek van Strafvordering ontwikkeld*, - om niet van de verschillende Afdeelingen te spreken, waarin die veelomvattende arbeid gesplitst is, verraadt in den jeugdigen Schrijver, toen nog substituut-officier van Justitie³, eene ongemeene bedrevenheid in 's Lands voormalige Rechten, Rechterlijke Inrichting en Rechtspleging in de onderscheiden tijdperken der Geschiedenis van Nederland. Had het onderzoek binnen de grenzen van Holland, Noord en Zuid, besloten kunnen blijven, nog ware de taak voor menig ander te zwaar geweest; maar KEM-

1 Bl. 39, 63 volg.

2 Verg. de opgave van de *algemeene* werken over het Nederlandsch Constitutioneel Staatsrecht, in de Inleiding tot KEMPERS reeds beroemde *Handleiding* bl. 29-40 (uitg. van 1865).

3 Bij de *Criminele* Regtbank in Holland, of zoo als men KEMPER tot Lid der Maatschappij van Letterkunde verkiezende, vertaalde, 'Substituut van den Procureur Generaal bij de Regtbank voor *lijfstraffelijke* Regtspleging te Amsterdam'.

PERS doorzettende aard liet zich door geene hinderpalen afschrikken; en zoo zijn wij hem eene meer dan vluchtige historische schets der Strafvordering in Gelderland, in Zeeland, in Utrecht, in Overijssel, in Friesland, in Groningen, in Drenthe, ja zelfs *in de Generaliteitslanden* verschuldigd. Aan Holland evenwel was de grootste plaats ingeruimd¹. Niet geringen lof verdient ook zijne uitvoerige beschouwing van de *Ontwerpen van verbetering van de manier van procederen* in strafzaken in dat Gewest, tot op de Omwenteling van 1795, en meer bepaald van dat van 1734, aan HOP toegeschreven². - Het zijn deze en andere Letterkundige Aanteekeningen, die DE BOSCH-KEMPER hoogelijk tot eer strekken, den lezer tot veel nut en voorlichting.

-
Bij uitstek geldt dit van zijn door de Hollandsche Maatschappij bekroond *Geschiedkundig onderzoek naar de Armoede in ons Vaderland, hare oorzaken, en de middelen, die tot hare vermindering zouden kunnen worden aangewend*.

Bovenal is het tweede Hoofdstuk aan historisch-kritische nasporingen gewijd, opmerkelijk, waarin de vraag wordt beantwoord: *Is de klagt over het toenemend getal Armen gegrond, in vergelijking met vorige tijden?* Achtervolgens worden hier beschouwd³ 1. *De eerste acht eeuwen onzer jaartelling*; 2. *De Grafelijke Regeering tot aan de partijenschappen in de 14e eeuw*; 3. *Van het ontstaan der burgerwisten tot op Keizer Karel V⁴*; 4. *De 16e eeuw tot aan*

1 Inleiding, bl. XCVIII-CXXIII.

2 Inleiding, bl. CXXIII-CXXXIV; IIe Deel bl. 185 volgg. (Art. 107 *Wetboek van Strafvordering*).

3 DE BOSCH-KEMPER, *Geschiedkundig onderzoek* enz. bl. 38-138 (uitg. in 4°) zie voorts de *Aanteekeningen en Bijlagen*, bl. 302-362.

4 En zie reeds in de *Nederl. Jaarboeken voor Regtsgel. en Wetgeving* van DEN TEX en VAN HALL XIIe Deel (1850) bl. 468-516 KEMPERS *Overzicht van de Letterkunde omtrent het Armwezen in de XVIe eeuw*.

den aanvang van den strijd met Spanje; 5. Nederland gedurende den Tachtigjarigen krijg; 6. De laatste helft der 17e eeuw; 7. De eerste helft der 18e eeuw; 8. De laatste helft der 18e eeuw; 9. De Omwenteling van 1795 met hare gevolgen. Zulk een onderzoek kon slechts door een scherpzinnig denker ingesteld en volbracht worden, die tevens een Letterkundige, Staathuishoudkundige en Regtsgeleerde moest zijn. Eene treffende waarheid werd er met een beroep op den Zeeuwschen Staatsman L.P. VAN DE SPIEGEL bevestigd: ‘Het is doch een gebrek by de meeste menschen, zich te beklagen over den tyd waarin zij leven, en wonderen te vertellen van het voorledene. “Toen was er geld te winnen, toen konde een arbeider aan den kost geraaken: toen was alles goedkoop: maar nu, nu is alles even duur: nu is het een slegte tyd: de Hemel bewaare ons, wat moet er van een arbeider worden!” Ik kan het toegeeven, dat onkundige menschen zoo spreken, maar het doet my moeite, wanneer ik lieden van verstand en aanzien die taal hoor voeren’¹.

Niet minder doorwrocht zijn de Letterkundige ophelderingen van KEMPERS *Handleiding tot de kennis van het Nederlandsch Staatsregt en Staatsbestuur*, gelijk van zijne *Geschiedenis van Nederland vóór en na 1830*. Zij getuigen van den reinsten zin in het streven naar waarheid, wars van alle partijzucht, en van eene schaars geëvenaarde, niet ligt overtroffen belezenheid; daarbij van veel smaak en oordeel. De algemeene achting die hij genoot en het onbepaald vertrouwen dat zijn onbevlekt karakter en zijne vaderlandsliefde inboezemden, verschafte hem den toegang tot de nagelaten papieren van Staatslieden van de meest onderscheiden rigting. Zoo vond hij zich in staat

1 DE BOSCH-KEMPER, *Geschiedkundig onderzoek* enz. bl. 138, ontleend aan VAN DE SPIEGELS geschrift *Over Armoede en Bedelary, met betrekking tot de Provincie van Zeeland*. - Verg. bl. 111.

gesteld, voor het eerst grondig en onbevagen een tal gewichtige punten uit de Geschiedenis, inzonderheid van onzen leeftijd, in een helder licht te plaatsen. - Wat de Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde en andere Genootschappen voor Wetenschap aan KEMPERS milde denkwijze en fijne opmerkingen reeds gedeeltelijk dank weten of in het vervolg zullen verschuldigd zijn, getuige § 470 van zijn hoofdwerk. 'In geen land misschien is ter bevordering van Wetenschap en Kunst zooveel gedaan *dóor bijzondere Genootschappen als in ons Vaderland*. Zoo deze genootschappelijke geest zijne nadeelige zijde heeft, hoogst weldadig is hij zeker geweest in het uitsluiten van eene *officiële* wetenschap en kunst. - Deze menigvuldige instellingen zijn openbaringen van een verlichten volksgeest. - Eene ware liberale Regeering moet die Genootschappen indirect beschermen - waartoe bijv. een kostelooze bezorging van hare werken door de Brievenposterij zou kunnen gebracht worden'¹.

De nationaal-populaire naam van DE BOSCH-KEMPER rechtvaardigt de onderstelling, dat mijne hiervoren gemelde Hulde, oorspronkelijk als Levensbericht ten behoeve der Handelingen van onze Maatschappij bewerkt, maar met overleg van het Bestuur - bij gunstige uitzondering - afzonderlijk uitgegeven, aan de groote meerderheid der Leden niet onbekend is gebleven. - Deze toegift zal hun, naar ik durf vertrouwen, niet onwelkom zijn.

Utrecht, 14 Julij 1877.

G.W. VREEDE.

1 *Handleiding tot de kennis van het Nederl. Staatsregt en Staatsbestuur* bl. 999 volg.

JERONIMO DE BOSCH:KEMPER, geboren te Amsterdam 23 Maart 1808, aldaar overleden 20 October 1876. Ouders JOAN MELCHIOR KEMPER en Vrouwe CHRISTINA DE VRIES. Bevorderd te Leiden tot Doctor in de Rechten 21 Junij 1830, na openbare verdediging zijner Dissertatie *De Indole Juris Criminalis apud Romanos*. - Substituut-Auditeur-Militair te Breda, 8 Maart 1832. Substituut-Officier van Justitie te Amsterdam, September 1834. 1841-1845 Hoofd-Redacteur van *de Tijdgenoot*, inmiddels Advocaat-Generaal bij het Prov. Gerechtshof van Noord-Holland geworden. - September 1848 Lid der dubbele Kamer van de Staten-Generaal. 22 November 1852 Hoogleeraar in de Rechtsgeleerdheid en in de Staatswetenschappen te Amsterdam. 1868 Lid van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, enz.

Levensschets van Jhr. Mr. Jacob de Witte van Citters.

Den 10^{en} October 1876 was een kleine schaar verzameld op de burgerlijke begraafplaats te 's Gravenhage, om bij de geopende groeve de laatste eer te bewijzen aan een doode, wiens verscheiden bij menigeen een ledige plaats achterliet. Niet alleen bloedverwanten en familiebetrekkingen, ook vele belangstellenden waren daar aanwezig, die door hun tegenwoordigheid het bewijs leverden, dat het hun een behoefte was als mede-rouwdragers het stoffelijk overschot ten grave te brengen van Jhr. Mr. de Witte van Citters.

Hij was den 16^{en} Mei 1817 te 's Gravenhage geboren uit het aanzienlijk Zeeuwsch geslacht der Van Cittersen, dat verdienstelijke staatslieden aan het Vaderland geschonken heeft, terwijl hij zich kleinzoon noemde van Gijsbert Karel van Hogendorp door zijn moeder, die in de geschiedenis van 1813 genoemd wordt als de vervaardigster der eerste oranjekokarde op den 17^{en} November.

Van zijn jeugd en jongelingsjaren valt weinig te melden dan alleen, dat zich reeds vroeg de karaktertrek ontwikkelde, die hem zijn geheel leven kenmerkte, een groote

zelfstandigheid en een ingewortelde afkeer van alles wat kleingeestig is; een trek, die, hoe schoon ook op zichzelf, deze gevaarlijke zijde heeft, dat zoo licht aan schijnbare beuzelingen het goed recht ontzegd wordt, dat hun in de zamenleving toekomt.

Na aan de Leidsche Hoogeschool de rechtsgeleerdheid te hebben beoefend, promoveerde hij met den hoogsten lof op eene dissertatie: '*De mala fide in negotiis civilibus jure hodierno,*' (Hagae Comitibus 1841 J. Roering), waarop hij zich in zijn geboortestad nederzette. Een post begeerde hij niet, en zoude hij ook niet hebben aangenomen, indien hem die ware aangeboden. Even weinig lokte hem de rechtsgeleerde praktijk. Liever bewoog hij zich op het terrein van theoretische beschouwingen, waarvan verscheidene verhandelingen en tal van aankondigingen en beoordeelingen van boekwerken over iederen tak der juridische wetenschap de bewijzen geven. Zij zijn grootendeels te vinden in het tijdschrift *Themis*, waaraan hij van het jaar 1854 tot zijn dood toe een ijverig medewerker was. Al was de praktijk niet het terrein zijner voornaamste werkzaamheid, toch werd hij om zijn veelzijdige kennis en gezond oordeel door de orde der Advocaten geroepen zitting te nemen in het bureau van Consultatie, waarvan hij 21 jaren con amore lid en voorzitter was. Ook het rechtsgeleerd Genootschap 'Door Tijd en Vlijt' telde hem gedurende bijna 35 jaren onder zijn ijverigste leden; slechts een ernstige ongesteldheid kon hem weerhouden de wekelijksche vergadering bij te wonen en nauwgezet aan de werkzaamheden deel te nemen; zij, die het voorrecht hebben gehad hem daar te ontmoeten, zullen zich steeds met genoegen herinneren de vriendelijke en gemakkelijke wijze waarop hij met al de leden omging, hoewel deze, vooral in den laatsten tijd, aanmerkelijk met hem in leeftijd verschilden. Toen den 4^{en} September 1871 het Genootschap zijn 3000ste vergadering op plechtige wijze hield, werd hij uitgenoo-

digd de feestrede uit te spreken; deze verscheen het volgende jaar in druk.

Wist van Citters een eervolle plaats in te nemen in de rechtsgeleerde wereld, met meer voorliefde bewoog hij zich op het gebied van het onderwijs. Voor het schoolwezen leefde hij. Na gedurende eenigen tijd lid der plaatselijke schoolcommissie van 's Gravenhage geweest te zijn, werd hij in 1855 benoemd tot schoolopziener in het 1^e district van Zuid-Holland. In 1865 vroeg hij zijn eervol ontslag uit die betrekking en werd opnieuw lid der plaatselijke schoolcommissie. Het was een moeilijk en gewichtig tijdperk waarin hij die betrekkingen vervulde ; zooveel moest veranderd worden in de school; maar, hoe zwaar ook de taak, hij was er tegen opgewassen. Door aanhoudend onderzoek in de theorie en praktijk had hij zich volkomen op de hoogte gesteld van het onderwijs, zoodat hij met kennis van zaken zijn oordeel kon uitbrengen. Werd er hier of in het buitenland een nieuwe methode aanbevolen of ingevoerd, werd er een nieuw leermiddel gebruikt, dan was hij steeds bereid een onbevooroordeeld onderzoek in te stellen en zoo mogelijk een en ander op de plaats zelve in praktijk gade te slaan. Alles, wat voor de algemeene ontwikkeling dienstbaar kon zijn, vond in hem een warm voorstander. Goed ingerichte, gezonde schoollokalen, ruime gelegenheid voor toelating tot het onderwijs, degelijke opleiding van onderwijzers en kweekelingen, werden door hem ten zeerste behartigd. Hoewel een voorstander der openbare school, was hij in zijn oordeel onpartijdig en rechtvaardig; hij had de kracht om zich boven de soms zoo fel opgezweepte hartstochten op het gebied van het onderwijs te plaatsen, zoodat hij niet vroeg welke school hij vóór had, maar alleen lette op inrichting en resultaten.

Lang zal zijn nagedachtenis in eere blijven bij de onderwijzers, die hem hebben leeren kennen. Door jaren-

lange ondervinding wist hij zoo goed wat zij noodig hadden; wist hij ook, dat hij hun daarin veelal te gemoet kon komen. Vriendschappelijk ging hij met hen om, bezocht trouw hun zamenkomsten, en nam dan deel aan de wisseling der gedachten, waarbij hij op den meest humanen toon zijn zienswijze gaarne ten beste gaf; door zijn sterk geheugen werd hij in staat gesteld een bijzonder voorval of aardige geschiedenis ter opvroolijking er bij te voegen. Voor den aankomenden hulponderwijzer was hij in het bijzonder een vriend; met zijn zaakkundig oordeel en fijne opmerkingsgave wist hij spoedig den praktischen, degelijken onderwijzer te onderscheiden, en dan was geen moeite hem te veel om dezen voort te helpen door wijzen raad en nuttige wenken. Was er een examen in het vooruitzicht, dan wees hij aan wat nog geleerd, wat nog nagezien en gelezen moest worden; en was een examen mislukt, welnu, dan was hij daar weder om den soms wat moedeloze op te beuren en hem den weg aan te wijzen waarop de volgende maal de gewenschte uitslag verkregen zoude worden. Tot het einde toe heeft hij hierin volhard, zelfs nog gedurende de weinige dagen, die hij te 's Gravenhage doorbracht tusschen een verblijf in Duitschland en zijn vertrek naar Zwitserland, vanwaar hij niet meer zoude terugkeeren. Zijn kennis stelde hij ook in meer uitgebreiden kring voor hen beschikbaar, door het houden van voorlezingen over een of ander onderwerp; zoo heeft hij een cursus gehouden over de Staathuishoudkunde, die door een zeventigtal onderwijzers werd bijgewoond; een ander maal behandelde hij Engelsche letterkunde en in het bijzonder Shakespeare met hulponderwijzeressen, die de akte voor het Engelsch verlangden te verkrijgen. Van hun dankbaarheid voor zijn belangstelling en hulpvaardigheid gaven de onderwijzers een tastbaar bewijs, door hem bij zijn aftreden als schoolopziener een zilveren beker met opschrift als aandenken te vereeren.

IJverig beoefende hij de vakken van het gewoon lager onderwijs: taal, geschiedenis, natuurkunde, wiskunde, rekenen en vormleer. Vooral aan haar laatste besteedde hij veel tijd en moeite, dewijl hij deze als het beste middel beschouwde om de kinderen iets te leeren voortbrengen en tevens hun smaak en uitvindingsvermogen te ontwikkelen. Hij maakte zich niet alleen de Fröbel-methode geheel eigen maar verwerkte die tot een hooger trap van volkomenheid; niet te vreden met haar aan de helpsters der bewaarscholen te onderwijzen, verkreeg hij 's Konings vergunning om in de scholen zelf het onderricht daarin te mogen geven. Moeite, tijd noch kosten spaarde hij om zijn methode ingang te doen vinden, en niet te vergeefs: in de meeste scholen der residentie heeft zijn leerwijze wortel geschoten en worden de knipsels, die hij als voorbeelden maakte, of de kunstproducten, die de leerlingen onder zijn leiding voortbrachten, getoond. Soms was bij dat onderwijs zijn voordracht wat moeilijk, en kon hij den kinderen niet zoo begrijpelijk maken wat hij bedoelde, als hij wel wenschte: kinderlijk kon het hem verblijden wanneer een onderwijzer het door hem gesprokene herhaalde en voor het kleine volkje duidelijk maakte. Zijn methode heeft hij nedergelegd in een '*Handleiding tot het aanvankelijk onderrigt in het regtlijnig teekenen en tot het zamenstellen van symmetrische figuren met toepassing op de vormleer:*' 's Gravenhage, bij de Erven Thierry en Mensing, 1861, in 8° met 15 platen in folio, benevens in een tweede werk getiteld : '*Het regtlijnig teekenen op de Bewaarschool*' (ald. 1876) in 12° met platen.

Niet alleen rechtswetenschap en schoolwezen, ook letterkunde en geschiedenis vergden zijn aandacht. Op dit gebied was van Citters evenzeer te huis, getuige de lange reeks van artikelen, die eerst in de 'Algemeene Konst en Letterbode', later in den 'Nederlandschen Spectator', van zijn hand, zoo al niet altijd met zijn naam, verschenen

zijn. Soms werd hem aanleiding daartoe gegeven door de aankondiging van eenig geschrift, soms ook noopte eenige ontdekking of herinnering hem, de pen op te nemen om over de meest verschillende onderwerpen een causerie van korter of langer duur op het papier te brengen. Een reisherinnering uit Engeland, een pleidooi voor de bewaarscholen, een beoordeeling van de voorgestelde regeling dier inrichtingen, de lof der goochelaars en goochelboeken, het lijden van een corrector in de zeventiende eeuw, de patriotten te Amsterdam in 1749, geschilderde en beschilderde vrouwen (Briefwisseling van Mirabeau met een zijner beminden), ziedaar slechts een luchtige greep in de lange lijst zijner opstellen. Daaronder zijn er veel gewijd aan de studie der dramatiek, aan Shakespeare en diens invloed op de Nederlandsche letteren, aan Molière en de geschiedenis van het fransche tooneel in diens tijd, aan den toestand van het tooneel hier te lande in vorige eeuwen. Ontdekte hij iets zeldzaams of wenschte hij op een of ander punt meer licht te ontvangen, zijn pen was dadelijk voor eenig artikel gereed ter mededeeling of nasporing, gewoonlijk niet zonder vrucht.

Op deze wijze vestigde hij de aandacht op het misbruik, onder de Regenten der Republiek in zwang, om door onderlinge overeenkomsten, Contracten van correspondentie, Harmoniën en hoe ook anders genaamd, zelf in de posten hooger op te klimmen en hun magen en vrienden den toegang tot de regeering te verschaffen. Het bestaan van die overeenkomsten was bekend, maar de documenten zelve waren nog nooit aan het licht gebracht. Bij het doorsnuffelen van oude familiepapieren kwamen eenige dier overeenkomsten hem in handen, die hij in den 'Spectator' van 1863 plaatste; ook anderen gingen toen aan het zoeken en stelden hem met meer dergelijke stukken in kennis, die hij mede gedeeltelijk openbaar maakte. Na langen tijd zijn aandacht op dit punt te hebben ge-

vestigd, besloot hij de uitgegeven en onuitgegeven documenten in een afzonderlijk boekdeel te verzamelen onder den titel *‘Contracten van Correspondentie en andere bijdragen tot de geschiedenis van het ambtsbejag in de Republiek der vereenigde Nederlanden’* 's Gravenhage 1872 (Mart. Nijhoff), waaraan hij later nog toevoegde *Aanteekeningen en bijvoegselen*, in 1875 bij denzelfden verschenen. Hij wil het niet anders beschouwd hebben, dan als een voorloopige rangschikking en uitgaaf van stukken betreffende een onderdeel der Vaderlandsche Geschiedenis, dat nader onderzocht en uitgewerkt behoort te worden, en waarover nog veel te vinden moet wezen in publieke en private archieven. Hij laat het verwerken der documenten aan anderen over en geeft slechts een korte inleiding, om den lezer eenigszins op de hoogte te brengen van de overgelegde stukken, van den aard der zaak waarop zij betrekking hebben en van haar geschiedenis. Te allen tijde, ook bij Grieken en Romeinen hebben misbruiken bestaan bij het bejagen van ambten en betrekkingen, omdat men spoedig bemerkte, dat deel te nemen aan de regeering goede vruchten afwierp. Die misbruiken zijn tot een eigenaardige ontwikkeling gekomen in de Republiek der Vereenigde Nederlanden door het ontstaan van bovengemelde overeenkomsten, die gesloten werden tusschen de leden van de meeste collegien, tusschen die collegien onderling, tusschen de Bewindhebbers der O.I. Compagnie, en zelfs tusschen kerkeraden. Hoogstwaarschijnlijk zijn zij van niet vroeger dagteekening dan het stadhouderschap van Frederik Hendrik, doch oorspronkelijke documenten van dien tijd moeten nog aan het licht komen; in 1652 waren zij in vollen gang en hebben hun invloed op den loop der zaken doen gelden ook tijdens en met medewerking van Willem III, totdat de Stadhouder Willem IV omstreeks 1750 ze in de verschillende Provinciën heeft afgeschaft, ten einde de rechten tot de aanstellingen, die de nieuwe Regeeringsre-

glements hem gaven, te verzekeren. Na dien tijd zijn zij weder herleefd, doch in gewijzigden en verzwakten vorm, totdat zij bij het algemeen hernieuwingsproces van 1795 voor goed zijn verdwenen.

Dit boek, een van de weinige, die van Citters heeft uitgegeven, heeft de groote verdienste een nieuwen weg te hebben aangewezen, waarin geschiedvorschers met vrucht kunnen voortgaan; het heeft den sluier opgelicht, die over een onderdeel van de samengestelde Regeeringsmachine der Republiek lag uitgespreid. Als eerste proeve in die richting, maakt het geen aanspraak op volledigheid. Daarom heeft de schrijver er ook geen dieper doordringende beschouwingen bij geleverd; dit lag minder in zijn aard; misschien ook heeft zijn toen reeds verminderende gezondheid hem aanleiding gegeven, om wat hij verzameld had, aan het licht te brengen zooals het daar lag.

De laatste jaren van zijn leven bracht van Citters lijdend door; hij kende de kwaal, die hem ten grave sleepte; maar zoover zijn krachten het hem toelieten bleef hij onverdroten aan den arbeid, ook gedurende den winter van 1875-6, dien hij aan zijn kamer gebonden moest doorbrengen. In den zomer van 1876 vertoefde hij eenigen tijd te Ems, verbleef in de maand September nog eenige dagen te 's Gravenhage en begaf zich toen naar Montreux aan het meer van Genève, om bij het voortschrijden van het wintersaizoen nog zuidelijker klimaat op te zoeken. Nauwlijks had hij daar eenige dagen doorgebracht of de dood overviel hem; hij stierf onverwachts den 3 October in den ouderdom van 59 jaren.

Hij was een edel man, wars van al wat laag en gemeen is, in den grond zijns harten vriendelijk en steeds tot hulp gereed. Om hem goed te waardeeren, moest men hem eenigszins van nabij kennen, en vaak ook sommige zijner eigenaardigheden voor lief nemen; voor wie hem slechts een enkelen keer en ter loops ontmoette, had hij iets stroefs

en teruggetrokkenens, maar wie hem nader leerde kennen, bewonderde in hem groote gaven van hoofd en hart. Voelde hij zich op zijn gemak en vond hij punten van overeenkomst en sympathie, dan kon hij onderhoudend en gezellig zitten praten en, onder het verhalen van curieuse en pikante anecdoten, allerlei mededeelingen doen uit zijn uitgebreiden schat van kennis. Van zijn jeugd af was zijn gezondheid niet sterk geweest; van zijn jeugd af had hij tegenzin gevoeld in de schijnbare nietigheden van het gezellig verkeer; het gevolg was, dat hij zich van de samenleving terugtrok en bij voorkeur in het boekvertrek of in een eigen sfeer daarbuiten leefde. Daardoor was zijn oorspronkelijkheid niet afgeschaafd tot het alledaagsche peil, maar had dan ook weder niet aan kracht verloren. En die oorspronkelijkheid speelde hem parten, ook tegenover zijn vrienden. Met meer oprechtheid dan voorzichtigheid kon hij hun zienswijze beoordeelen of tegen de door hen geopperde stellingen te velde trekken. Hij was er hun echter niet minder lief om; wat hij in zulke oogenblikken kon zeggen, had zijn oorsprong niet in haat, of wangunst, of betweterij, maar in de eerlijkheid van zijn gemoed. Dikwijls deed het hem later blijkbaar leed, terwijl hij niet schroomde ongelijk te bekennen, wanneer hij bij nader inzien daarvan de overtuiging verkreeg. Velen hebben hun hart warm voor hem voelen kloppen, velen werden weemoedig gestemd, toen zij vernamen dat zij van Citters hadden verloren.

De zelfstandigheid hem eigen, bleef hem bij ook op politiek terrein. Nooit is hij op dat gebied in het strijdperk getreden, maar voldoende heeft hij getoond, dat hij, in een tijd, waarin Thorbecke en liberalisme gelijkkluidend waren, wel liberaal maar niet Thorbeckiaan was; dit kwam vooral uit op het gebied der staathuishoudkunde. Hij was *freetrader* tot in de verste uitgestrektheid en bracht den daaraan verbonden afkeer van staatszorg over op het

schoolwezen. Hij wilde van onderwijs van regeeringswege eigenlijk niets weten, en kon er alleen onder bepaalde voorwaarden vrede mede hebben. Het door den staat bekostigd lager onderwijs duldde hij alleen als een noodzaaklijk kwaad, omdat de onvermogenden nu eenmaal niet kunnen betalen en het algemeen belang toch vordert, dat zij eenig onderwijs genieten; maar kwam men tot het meer uitgebreid lager en het middelbaar onderwijs, dan had naar zijn zienswijze de staat slechts toe te zien op het gehalte van het onderricht en mocht hij althans geen scholen openen, waarin de leerlingen minder betalen dan zij kosten. Wie iets genieten wil, zoo was zijn stelregel, moet er ook het noodige voor over hebben.

Zijn rijke boekerij vermaakte hij aan de Koninklijke bibliotheek te 's Gravenhage; een nauwkeurig overzicht is daarvan nog niet gegeven kunnen worden, doch men weet reeds, dat de Bibliotheek daardoor een groote aanwinst heeft gedaan in rechtsgeleerde werken uit de vorige eeuw, maar meer nog in de talrijke werken over nieuwere letterkunde en dramatiek door den testator zelf verzameld.

Wij hebben getracht het beeld te schetsen van hem, wiens stoffelijk overschot den 10^{en} October 1876 ten grave werd gebracht. Zijn verdiensten op het gebied van het onderwijs werden toen in warme bewoordingen door een der hoofdonderwijzers van 's Gravenhage herdacht.

Wij verlaten die plek; het zij voor ons niet zonder vrucht daar een wijle vertoefd te hebben.

's Gravenhage, Augustus 1877.

H. VAN HOGENDORP.

Levensbericht van Ottho Gerhard Heldring.

Het leven van Ottho Gerhard Heldring moet beschreven worden, en *zal* beschreven worden, ter anderer plaatse, en uit een ander oogpunt. Deze verdienstelijke landgenoot heeft hogere dingen gedreven dan letterkunde, heeft zich duurzamer gedenkteekenen opgericht dan door geschriften. Met de letterkunde aangevangen, heeft hij zich in zijn lang en nuttig leven als letterkundige doen vergeten, en door de onuitwischbare sporen, die hij op het gebied van christelijke liefdearbeid heeft achtergelaten, alle andere aanspraken op de herinnering der nageslachten uit het oog doen verliezen. Grondlegger, Bouwheer en Bestuurder van een viertal Huizen van Barmhartigheid, en van een allerbelangrijkste Inrichting van Opvoeding en Onderwijs, vermeerderaar van het getal der vaderlandsche dorpen, opleider en uitzender van ettelijke evangelieboden naar onderscheidene kusten van den Indischen Archipel, in het Buitenland met den eernaam van 'Apostel der Magdalenen-zaak', 'Vader der Magdalenen-stichtingen' versierd, is hij voor Nederland de Fliedner, de Wichern, de Goszner geweest, de Aanvoerder der Inwendige Zending,

een krachtig bevorderaar der Heidenbekeering, een christelijk volks- en menschenvriend bij uitnemendheid, - meer en meer de vraagbaak, raadsman, toevlucht, redder van honderden uit alle standen der maatschappij, in de ure der verlegenheid, en uit den afgrond van zonden en schuld.

Hij is echter óók letterkundige geweest, en de herinnering van hetgeen hij als zoodanig heeft voortgebracht, met eenig bericht van zijn levensloop, uit *dit* oogpunt beschreven, is hier op zijn plaats.

Ottho Gerhard Heldring werd geboren op den 17^{den} Mei van het jaar 1804 in het grensstadje Zevenaar, destijds nog tot Pruisen behoorende, maar in 1816 Nederlandsch geworden. Zijn voorouders van vaders zijde waren Duitschers en mannen van het zwaard. Hij telde er onder, die, in de dagen der Hervorming, den Hessischen dienst verlaten hadden om, met Oranje, voor een nieuw vaderland te strijden; anderen waren Willem den Derde naar Engeland gevolgd. Ook nog zijn grootvader, in 1758 te Buren overleden, was officier in Hollandschen dienst geweest, en zijn vader Ottho Gerhard Heldring Sr., wegens lichamelijke zwakte, de eerste van zijn geslacht die een vreedzamer loopbaan insloeg, te Utrecht theologie studeerde, en te Zevenaar als geacht predikant geleefd heeft en in goeden ouderdom gestorven is.

Ook zijne moeder was van Duitschen bloede, en de oudste dochter van Johann Wilhelm Janssen, den eersten predikant van Pfalzdorf bij Kleef, die er onder Pfalzer en Hondsrücker Kolonisten, die er de stichters van waren, kerk en pastorie gebouwd en van zijn eenentwintigste tot zijn vierentachtigste jaar, als een andere Oberlin, geleefd en gewerkt heeft.¹

1 Zie *Levensberigt van Dr. L.J.F. Janssen* (kleinzoon van dezen J.W.J.) in de *Levensberichten der Afgest. Medeleden v.d.M.d.N.L.* 1870. bl. 4 en verv.

Het godvruchtig en in alles voorbeeldig echtpaar had vijf kinderen. Het oudste kind, een zoon, was doofstom; het tweede, ook een zoon, leed almede aan het gehoor; dan volgden twee dochters, waarvan de oudste, Louise genaamd, voor een deel met de opvoeding van den jongsten zoon, in jaren zooveel van zijn broeders verschillende, belast werd. Deze, met een dichterlijken geest begiftigd, waarvan haar kweekeling, die haar levenslang met de grootste liefde en kinderlijken eerbied herdacht, later nog menige proeve in zijne werken verspreid of elders medegedeeld heeft¹, leefde geheel in Duitsche letterkunde, waarvoor zij niet naliet ook hem vroegtijdig den smaak in te boezemen. Voor het overige brachten de omstandigheden mede dat de kleine Ottho veel aan zich zelven werd overgelaten, zelf voor zijn genoegens te zorgen had, en zich gaarne aansloot aan geringeren. Ik leerde als kind, placht hij te zeggen, het leven der armen liefkrijgen. -

Op zijn zesde jaar werd hij naar zijn eerste school gezonden, en leerde vervolgens op het gymnasium zijner geboortestad, waar een Duitsch Candidaat in de Theologie als Rector figureerde, het Grieksch en Latijn, en van een Joodschen Rabbi ook het Hebreeuwsch. Grammatiche studiën smaakten hem weinig, maar een vaardig en ongemeen sterk geheugen kwam hem te stade om de classieke schrijvers weldra met gemak te kunnen lezen, en sterk voelde hij zich aangetrokken door den ernst, de kracht, en de reinheid die hij bij hen vond; maar de Duitsche letteren, waarvan hij het schoonste in zijn vaders bibliotheek bijeenzag, trokken toch bovenal zijn hart, en zijn onverzadelijke leeslust ging bij voorkeur naar zulke werken uit, die zijne verbeelding te werk stelden. Menig laat uur van den nacht, menig zeer vroeg morgenuur vond hem met een boek van Stilling, van Iffland, van Ulysses von

1 Zie over *Louise Heldring* zijn opstel in den *Alm. voor Tijd en Eeuwig*. 1849. bl. 112 en volgg. Zij overleed in 1840.

Salis, van Lafontaine; en gelijk in zijn vroege kinderjaren Robinson Crusoe, zoo waren nu Don Quixot, Richardson's Grandison, de romans van Fielding, van Wolf en Deken, van Loosjes, en de Reizen van Campe hem zeer lief.

Nauwlijks zestien jaren oud werd onze Heldring, van de Latijnsche school gepromoveerd en tot lidmaat der gemeente aangenomen zijnde, aan Utrechts Hoogeschool als student in de godgeleerdheid ingeschreven (Sept. 1820). Schröder, Pareau, Goudoever, van Heusde en Simons werden zijne leermeesters, maar Schiller, Goethe, Wieland, waren zijne mannen, gelijk Herder, daarna Jacobi, en vervolgens Spinoza, de goden waren waar zijn neef en contubernaal Wilhelm Janssen, een jongeling van uitnemenden aanleg en voorbeeldige vlijt, destijds bijzwoer, en in wier denkbeelden ook Heldring zich door dezen met groote belangstelling liet inwijden, hetwelk, schoon hij zijn neef niet tot den einde toe volgde, nochtans niet zonder invloed bleef op de toenmalige richting van zijn geest. Van de officiëel propaedeutische studiën was het wel de geschiedenis, die het meest zijn hart begon te trekken, maar zij bracht hem meer op de Bibliotheek dan op de collegies, want hare wijsgeerige behandeling door van Heusde smaakte hem minder dan het zelfstandig zich verdiepen in hare bronnen.

Met het derde studiejaar werd, na loffelijk volbracht propaedeutisch examen, aan de studie der godgeleerdheid begonnen. Weinig geviel zij hem nog, weinig belang boezemde zij hem in het eerst in; en niet dan zeer ongeregeld volgde hij de lessen der professoren. Dit laatste, en, op een collegie, waar hij ditmaal het *ongeluk* had tegenwoordig te zijn, een onwillekeurige glimlach op zijn gelaat opgemerkt en waaraan een achterdochtig hoogleeraar de plaats hebbende wanorde op dat collegie toeschreef, berokkende hem een voor zijn gevoel zoo vernederende betooning van het on-

genoegen der faculteit,¹ dat hij, ten diepste gekrenkt en verontwaardigd, allerlei plannen van felle wraakneming in zijn gemoed begon te koesteren, maar ten laatste tot de beste besloot, en zich door den hoogsten ijver in de studie en getrouwheid in het bijwonen der lessen de gunst zijner leermeesters herwierf, bepaaldelijk van Heringa, die hem tot praetor op een zijner collegies verhief en in zijn privatissimum opnam. Ondertusschen had deze verwakking ten goede ook hare treurige gevolgen. De twintigjarige jongeling overwerkte zich, en op een tweejarig nachtbraken en onafgebroken gejaagd studeeren volgden ettelijke maanden van volslagen onmacht tot eenige inspanning van den geest, en een toestand van moedeloosheid, waarin al wat wetenschap was hem dwaasheid scheen.

In deze gesteldheid was de pastorie van Grootvader Janssen te Pfalzdorf zijn toevlucht, en lichamelijke arbeid in de open lucht zijn geneesmiddel. Zes maanden achtereen (van Maart tot September 1826) beurtelings met de spade, den bijl, het snoeimes en de heggenschaar werkzaam, en altijd onder arbeiders verkeerende, kreeg hij niet slechts zijn gezondheid weder, maar werd hij ook met de denkwijze, behoeften en belangen van dezen stand der maatschappij gemeenzaam, en het leven ook zonder boeken hem lief en van beteekenis.

Washington Irving's *Schetsen* was het eerste letterkundig product dat hij, na zes maanden van onthouding, in de laatste dagen van Augustus of de eerste van September weder den moed had op te slaan. Hij had echter het vroeger geleerde en bestudeerde zoo weinig vergeten, dat hij in staat was, reeds vier of vijf weken later, aan den wensch zijns vaders te voldoen, door in October zijn proponentsexamen af te leggen en zulks met den besten uitslag,

1 Met dit ongenoegen schijnt het der faculteit toch niet al te diepe ernst te zijn geweest. Haar *Album studiosorum* spreekt van jaar tot jaar zijn *Bene* over hem uit. 1823-24 heet het: *Optime*.

vooral op het punt van kerk- en dogmen-geschiedenis grooten lof inoogstende.

Ofschoon ook in die dagen in het vaderland meer dan honderd vacante leeraarsplaatsen gevonden werden en hij den destijds vereischten leeftijd van 22 jaren had bereikt, zoo toonde zich toch onze Heldring geenszins begeerig naar eene beroeping in eene van deze. Integendeel. Handenarbeid had zooveel aantrekkelijks voor hem gekregen, dat hij den ganschen volgenden winter (1826-27) meestentijds in een schrijnwerkerswinkel en aan de draaibank doorbracht. Zijn vader dacht er anders over, en op diens aandrang aanvaardde hij, in de maand Maart van het jaar 1827, een herder- en leeraarsambt in het kleine Hemmen in de Betuwe, bij eene gemeente toen slechts uit vijfentwintig huisgezinnen met honderdvijftig zielen bestaande en die, gedurende zijn veertigjarig verblijf en werkzaamheid in haar midden, tot niet meer dan een veertigtal gezinnen met evenredig vermeerderd zielental is aangegroeid.

Aan voedsel voor zijn geest en ontwikkeling van zijn verstandelijke neigingen ontbrak het hem evenwel ook in het kleine Hemmen niet.

Het oudst, aanzienlijkst, edelst geslacht der Overbetuwe, het geslacht der Lyndens van Hemmen, dat er gedurende vijf eeuwen zijn adelijk kasteel bewoond heeft, werd, in de dagen van Heldrings komst aldaar, vertegenwoordigd door den kundigen W.J.E. Baron van Lynden, een man aan wijsgeerige en letterkundige oefeningen niet vreemd, maar die zich later meer op landbouwkundige studiën had toegelegd, studiën, die ook den jongen predikant toen reeds zeer veel belang inboezemden, en meer en meer ingeboezemd hebben, gelijk daartoe alreeds in zijn academietijd, door een levenslang dankbaar herdacht verkeer ten huize van den heer Wttewaal, bij hem de grond gelegd was. De rijke en veelzijdige bibliotheek van het kasteel stond voor den predikant open, en het gezellig verkeer met de aanzienlijke bewo-

ners en hunne van tijd tot tijd onder hun dak vertoevende betrekkingen bracht niet weinig tot zijne verdere geestbeschaving en maatschappelijke vorming bij.

Van kindsbeen af had de kleine Ottho Gerhard eene bijzondere belangstelling gekoesterd voor alles wat tot lang verleden tijdperken van het leven der volkeren behoorde. De volksverhalen en kindersprookjes, die hij te Zevenaar uit den mond eener oude, eenzaam wonende kindermeid had opgevangen, en die hij later met zoo innig genoegen in de verzamelingen van de Grimm's en anderen terugvond, waren het hoogst genot zijner kinderlijke phantasie geweest, en hadden hem van vroegere werelden doen droomen, te midden van eene omgeving die van niet anders dan van den druk der loopende tijden vervuld was; en de herhaalde bezoeken aan de pastorie te Pfalzdorf, waar hij met de neven Janssen op- en nederging hadden reeds in zijn jongenstijd den grond gelegd voor die oudheidkundige studiën, die gelijk zij voor den jongsten dezer twee neven later levenstaak geworden zijn, ook in Heldring zelven een tijdelijk beoefenaar en bestendig beminnaar gevonden hebben. Onvergetelijk, in meer dan een opzicht, bleven dezen de gezamenlijke wandelingen in het Reichswald, langs de oevers van de Niers, en over de Gogsche bergen, waarbij menige grafheuvel toen reeds door hen ontdekt, menige urn of ander overblijfsel, dat de gedachtenis van Romeinen en Germanen bij hen deed ontwaken, toen reeds door hen opgegraven en aan het licht gebracht werd.

Toen nu later de jongste dezer twee neven, Leonard, na slechts weinige maanden te Neerlangbroek het leeraarsambt bekleed te hebben, waarin Heldring hem in Januari 1831 bevestigd had, in dezelfde zwaarmoedigheid dreigde onder te gaan, die zijn ouderen broeder Wilhelm (Heldrings contubernaal te Utrecht) reeds in 1829 het zijne te Eck en Wiel had doen opgeven, om van lieverlede in een toe-

stand van waanzin weg te zinken, waaruit hem eerst in 1864 de dood verlost heeft¹, haastte Heldring zich tot hem, maakte hem los van zijne bediening, nam hem (beiden waren nog ongehuwd) bij zich in de pastorie, en bracht hem op den weg der herstelling door hem met lichamelijke inspanning in de opene lucht zijne belangstelling voor de oudheid, die intusschen zijne lievelingstudie geworden was, te doen botvieren, en dagelijks met hem op den Wageningschen berg, en verder den Rijn opwaarts, te Heelsum, te Wolfhezen, of ook in zijne onmiddellijke nabijheid in de Betuwe, aan het graven te gaan, en alzoo wat te Pfalzdorf en in de omstreken spelende begonnen was, met betere kennis van zaken, wetenschappelijken ernst, en heilzame bijbedoeling voort te zetten².

Leonard Johannes Friedrich Janssen, werd na een geheelen winter op de pastorie te Hemmen te hebben doorgebracht, en zijn oudheidkundige studiën en onderzoekingen, eerst te Zevenaar, maar vooral op het daarvoor zoo vruchtbaar terrein te Pfalzdorf en omstreken te hebben voortgezet, de geleerde, dien Nederland in hem geëerd heeft, en reeds in 1835 een der Conservatoren bij het Museum van Oudheden te Leiden. Heldring, die, na Janssens vertrek in een zware ziekte verviel, welke hem zoodanig verzwakte, dat hij rust en verandering van lucht behoefde, zocht en vond die door zich een geruimen tijd eerst alweder in het geliefde Pfalzdorf, daarna in het Bentheimsche en den Achterhoek op te houden, en maakte in het volgende najaar (Oct. 1832) aan zijn zesjarig eenzaam leven op de pastorie een einde door in het huwelijk te

1 Zie het boven aangeh. Levensber. van Mr L.J.F. Janssen, bl. 8.

2 Deze bijzonderheid uit het leven der beide neven ontleen ik aan aantekeningen van H. zelf. Zij moet aanvullen hetgeen in het boven aangehaald Levensber. van L.J.F.J. op bl. 10 verhaald wordt, en zulks met behartiging van het daar ten slotte geschrevene: 'J. sprak niet dan hoogst zeldzaam - - over dit vervlogen en als afgesloten tijdperk zijns vroegeren levens.'

treden met de vijfentwintigjarige Anna Elisabeth Deuffer Wiel, bij wie hij acht kinderen verwekt heeft, waarvan zeven nog in leven zijn; maar hij deed ook nog later, en in ander gezelschap, menige, dikwijls zeer uitgestrekte, wandeling tot opsporing van oudheden, niet alleen op de Veluwe en in de Betuwe, maar ook door Noordholland en het land der Hunnebedden, Drenthe, waarvan hij van tijd tot tijd in afzonderlijk door hem uitgegeven geschriften, of in jaarboekjes en tijdschriften verslag deed. Hij deed dit zonder zich daarbij iets anders te laten voorstaan dan wellicht hier en daar de mannen der wetenschap op het spoor van gewichtige ontdekkingen te brengen, en onder de leuze, waarmede o.a. hij zijn eerste werk op dit gebied, in de wereld zond: 'La crainte de déplaire aux antiquaires à système, doit elle enchaîner le zèle dû à la vérité?' (Poinsinet de Sury). Dit eerste werk, dat in 1838 en 1840 verscheen, was getiteld: *Wandelingen ter opsporing van Bataafsche en Romeinsche Oudheden, Legendes* enz. (Amst. Beijerink). In 1841 volgde *De Veluwe*, eene wandeling van *O.G. Heldring, en R.H. Graadt Jonckers* (Arnhem, v. Eldik Thieme) en in 1845 *Wandelingen in de Veluwe* van *O.G. Heldring*, pred. te Hemmen en *G. Haasloop Werner*, gepens. kapitein te Elburg (Arnhem, van Eldik Thieme). Maar ook menig belangrijk opstel van dezen aard zag in Nijhoff's *Bijdragen*, en voornamelijk in den *Gelderschen Volksalmanak*, het licht. Deze was, in 1835, onder aanmoediging en medewerking van Gelderlands uitnemendste letterkundigen en groote toejuiching van het publiek, die van den eersten jaargang binnen weinige maanden een tweeden druk noodzakelijk maakte, door Heldring begonnen; hij is er tot het jaar 1847 redacteur van gebleven, en het voorbeeld, door dezen almanak gegeven en weldra in andere provinciën nagevolgd, is gewisselijk voor de kennis der geschiedenis en de eigenaardigheden der onderscheidene gewesten van het gemeene Vaderland lang niet onvruchtbaar geweest. Dat

niet alleen de steenen en metalen overblijfselen der oudheid, maar vooral ook de oude volksverhalen, ja, al wat tot het volksleven van vroeger en later behoorde, Heldring het hoogste belang inboezemden, bleek in alle deze opstellen, en geenszins ontbrak het daarbij aan menige schilderachtige plaatsbeschrijving en menschkundige karakterteekening.

Doch reeds ettelijke jaren vóór het verslag dezer eerste wandelingen, met het oog op Romeinsche en Bataafsche oudheden ondernomen, onder de oogen van het lezend publiek werd gebracht en twee jaren vroeger dan de eerste *Geldersche Volksalmanak*, had de toen negenentwintigjarige predikant van Hemmen zich een naam in de letterkundige wereld verworven door zijn eerste werk, onder den titel van *De Natuur en de Mensch, of Levensbeschouwingen van Pachter Gerhard op zijne wandelingen met Neef Jonas*, ten jare 1833 stuksgewijze uitgegeven, en dat reeds in het volgend jaar een tweeden druk beleefd had. Dit werk van gevoel en verbeelding, vol luim en geest en fijne opmerking, in een kernachtigen stijl geschreven, had hem van alle kanten den naam verworven van een Nederlandschen Claudius, gelijk de bijna tegelijkertijd verschenen *Gedachten en Beelden* van B.T. Lublink Weddik, waarin het vernuft meer den boventoon had, aan dezen dien van den Nederlandschen Jean Paul bezorgden. Inderdaad was het gemoed van den schrijver in menig opzicht op den toon van den *Wansbecker Bote* gestemd, en bleek nu en later zijn groote ingenomenheid met dit werk, en niet minder met de geschriften (bepaaldelijk den *Tristram Shandy*) van Sterne. De humoristische ader, die in *De Natuur en de Mensch* ontsprongen was, vloeide voort in *Winteravondlectuur van Pachter Gerhard*, twee stukjes in 1835 en 1836 verschenen, waaruit groote liefde voor Hebel bleek, en waarbij de bibliotheek van het kasteel gewichtige diensten had gedaan; zij paarde zich aan die van Lublink Weddik, in *Waarheid en gevoel in het leven, Briefwisseling tusschen*

Oud-Oom Jacob (L.W.) en *Pachter Gerhard* (H.) (Amst. 1837); zij verried zich in *De zoon der Natuur en de Man naar de Wereld*, een verziende briefwisseling in twee boekdeelen (niet onbelangrijk voor de kennis van den Nederlandschen smaak en de zeden van dat tijdperk), waarvan eene nieuwe uitgave (Amst. 1839) in de door den uitgever Beijerinck onderteekende voorrede: ‘den WelEerwaarden Zeer Geleerden Heer O.G. Heldring te Hemmen’ als den man deed kennen, uit wiens pen nagenoeg de helft der brieven gevloeid was; ook tintelde zij in menig opstel van de opvolgende jaargangen van den *Gelderschen Volksalmanak*, niet het minst in de geestige stukjes, onder den naam van *Meister Moarten Boardman*, geschreven in dien Betuwschen tongval, met welks naïveteit ook onze eenige Cremer later zoo heeft weten en nog weet te tooveren.

De nimmer rustende Israeliet tot rust gekomen, eene Christelijke Legende, door Heldring in 1839 (Amst.) in 'tlicht gegeven met eene opdracht aan zijne ouders ‘als een bewijs der innig ste dankbaarheid, omdat zij Geloof, Hoop en Liefde in zijn hart plantten,’ geeft, naar aanleiding dezer legende, den lezer te verstaan, wat er innigst en heiligst in de ziel van den schrijver is omgegaan, en is een geschrift dat in zijn toon en strekking eenigermate met Tholuck's *Weihe des Zweiflers* te vergelijken valt. Onze voortreffelijke, toen achttienjarige Ten Kate - in de dagen der voorbereiding voor de academische studiën, onder Heldrings dak en leiding levende - was hem daarbij ter hulp gekomen met de vertaling in verzen van een hoogduitsch handschrift, waarvan het vinden ‘aanleiding gegeven had tot de bewerking van het geheel.’

De Bijbel en de Mensch, waarvan het eerste deel, tien jaren na *De Natuur en de Mensch*, en een paar jaar later het eerste stuk van het tweede deel in het licht verscheen (Amsterd.), had ten doel eerst te doen gevoelen ‘Wat de Natuur, als spraak en taal der Godheid, tot den mensch te zeg-

gen heeft,' om daarna aan te toonen 'hoe deze spraak der Natuur tot de hoogste, in de Openbaring, [op-] voert.' Menige herinnering aan zuster Louise, menige parabel en gedicht van hare hand, vonden hun plaats in het eerste gedeelte van dit geschrift; aan het latere hebben de beschouwingen van Herder, von Schubert (*Symbolik des Traums*) en het toen nog geheel nieuwe werk van Bähr, *Symbolik des Mos. Cultus* (1837) grootelijks deel.

Van eenigszins anderen aard was het in 1843 (Leiden) van zijne hand verschenen boekdeel onder den titel: *Hoe Simon Bar Jona, aan de hand van Jezus, Petrus geworden is*. Het was een christelijk psychologische studie, maar waarbij de schrijver tegelijkertijd veel werk gemaakt had van de topographie van het Heilige Land en de harmonistiek der Evangeliën.

Doch te midden van al dezen letterkundigen arbeid, door gevoel, verbeelding, luim, zucht tot onderzoek, geest tot opmerking en een inmiddels krachtig ontwaakt inwendig godsdienstleven ingegeven, had het den jongen herder en leeraar noch aan de gelegenheid, noch aan de dringende behoefte ontbroken om ook den practischen zin, die in hem was, ten sterkste te ontwikkelen en naar alle zijden te werk te stellen. In *ieder* opzicht met zijne gemeente te leven, de denkwijze, de behoeften, de werkzaamheden, de belangen van den stand van menschen, in welker midden hij geplaatst was, in alle richtingen te bestudeeren, in dat alles (en niet maar alleen in hunne smarten en vreugden) te deelen, was, gelijk hij het als zijn taak en plicht beschouwde, ook zijn lust, maar was hem niet genoeg. De kleinheid zijner gemeente liet hem tijd, en zijn liefderijk hart en vurige geest maakten hem, met opoffering van letterkundigen roem, al meer en meer tot den man, in wien alle volksnooden een deelnemenden helper, alle volkszonden een krachtigen bestrijder, en ellendigen van allerlei aard, een

altijd voor hen openstaande toevlucht hebben zouden, en die overal gevonden zou worden, waar voor een hooger of lager, maar wezenlijk, volksbelang iets goeds te doen, te beginnen of te bevorderen viel.

De wandelingen ter opsporing van oudheden en volksverhalen, gelijk zij aanleiding gaven tot ontdekking, openbaarmaking en bestrijding van veel meer bijgeloof bij de plattelandsbevolking dan in onze negentiende eeuw vermoed wordt te bestaan, en van veel meer kwaad, daar-door aangehouden en gesticht dan iemand denken zou, gaven ook aanleiding tot ontdekking van een gehucht midden in de Veluwsche heide, door de samenwoning van eenige ondernemende huisgezinnen in een veertiental armelijke hutten ontstaan. De kleinzoon van den eersten predikant van Pfalzdorf, aan het 'Die Wüste soll zum Acker werden,' dat hij er op den muur der kerk gelezen had, gedachtig, rustte niet voor hij de voortdoring en de uitbreiding van dit gehucht, door het doen graven van een waterput had verzekerd, om vervolgens door zijn krachtige tusschenkomst met woord en schrift en daad, er eerst een school, daarna een kerk en pastorie te doen verrijzen, en de plek met ontginningen te omringen, die gelegenheid aanboden tot arbeid voor de bevolking van een Doorgangshuis van jeugdige gevangenen, dat hij er stichtte, opdat zij als werkbare jongelingen in de maatschappij zouden terugkeeren, op deze wijze het getal der Veluwsche kerkdorpen met het kerkdorp *Hoenderloo* vermeerderende.

Het woeden der cholera, die in het vierde tiental jaren dezer eeuw ook in Nederland hare duizenden velde, gaf hem de gedachte in, den kamp tegen de dronkenschap aan te binden, die er zijne tienduizenden versloeg; de aardappelnood in 1845 en 1846, die in de Betuwe toestanden van ellende aanrichtte, tot welker verzachting hij de Nederlandsche natie niet te vergeefs door een eenvoudige blootlegging van feiten opriep, maakte het gansche gebied van

armoede en hulp der armen, dat zooveel liefde, maar ook zooveel wijsheid en menschenkennis vereischt en van den aanvang zijner ambtsbediening af voor hem een onderwerp van ernstig nadenken en practische werkzaamheid geweest was, als ook reeds in al zijne tot hiertoe uitgegevene geschriften had doorgestraald, voor hem tot eene zaak, die zijn geheele hart vervulde, en hem aanleiding gaf tot ernstige pogingen tot buitenlandsche en verwezenlijking eener binnenlandsche kolonisatie. Een bezoek in de gevangenis voor vrouwelijke veroordeelden te Gouda, en ontdekkingen daarbij gedaan, legden den grondslag tot zijn Toevluchtshuis voor boetvaardige gevallen vrouwen. Het gevangenenwezen in het algemeen, de bevrijding der slaven, de verpleging der weezen, het onderwijs des volks, de toestand der Nederlandsche Hervormde Kerk, de tijdelijke en geestelijke nood der massa's, de redding der verlorenen, de opvoeding der verwaarloosden, de bekeering der heidenen, - ziedaar wat niet alleen zijne gedachten, maar ook zijn leven gaat vervullen en al zijne krachten inspant en te werk stelt.

In 1838 had hij zijne *Jenever erger dan de Cholera* geschreven; 'geharnast betoog,' als het ergens genoemd is, dat de oogen wel openen moest voor de schrikbarende evenredigheden, hier in cijfers voorgelegd, die het gebruik van sterken drank in Nederland had aangenomen, en dat den stoot gaf tot alle stappen en pogingen, die sedert tot bestrijding van dit kwaad in het vaderland met vereende krachten gedaan zijn.

Sedert 1844, schoon men ook nog bij tusschenpoozen (1847) *Opmerkingen op eene Reis langs den Rijn*, (1850-51) *Reis naar Hamburg en Berlijn*, (1873) *Indrukken op eene reis naar Londen* van hem onder de oogen krijgt, die nochtans hunne verwantschap met de andere niet verzaken, dragen zijne geschriften titels als deze: *De arme bedelknappen; Wat te denken en te doen in den*

*aardappelnood; Buiten- en Binnenlandsche kolonisatie; De nood en hulp der armen; De Anna Paulowna Polder; Noodkreet over de belasting op het Gemaal; De Christenwerkman als zendeling; Bedenkingen over het kerkbestuur bij de Ned. Herv. Kerk; De Ned. Herv. Kerk in Indië; Christendom en armoede; In het zweet uws aanschijns zult gij uw brood eten; Is er ook slavernij in Nederland?; Levenservaringen op de Gestichten verzameld, enz. enz. Van 1839 tot 1847 is hij mederedacteur van de *Volksbode*, die de onmatigheid bestrijdt; van 1846 tot 1870 Redacteur of mederedacteur van de *Vereeniging*, een Maandschrift, waarin zijne belangrijke mededeelingen uit het gebied en zijne kernachtige wenken voor het werk der *Innere Mission* wel het belangwekkendst en meestgelezen gedeelte uitmaken. In 1848 opent hij, in het onmiddellijk aan Hemmen palende Zetten, *Steenbeek* voor de boetvaardige gevallen vrouwen, in 1856 *Talitha Kumi* voor verwaarloosde kinderen, in 1861 *Bethel* voor verwaarloosde meisjes op gevaarlijke wegen; in 1864 sticht hij een *Normaalschool* voor onderwijzeressen in christelijken zin en geest; in 1870 verrijst op den top van den *Vluchtheuvel*, dien zijn doorzettende ijver in de Betuwe heeft weten te doen opwerpen, het kerkgebouw, geheel ingericht, om in dagen van overstroming aan de bewoners der omliggende velddorpen een veilig en geschikt noodverblijf aan te bieden, maar waarin hij nu, na veertig jaren het Evangelie verkondigd te hebben in het kleine kerkje van Hemmen en zes en zestig jaren oud te zijn geworden, nog zes jaren lang van week tot week zijne stem verheffen zal voor de gezamenlijke bevolking van de stichtingen zijner liefde, die het omringen en aan welke hij, na nederlegging van zijn kerkambt, nu onverdeeld al zijne zorgen wijden kan, - het kerkgebouw, waarop zijn oog uit de directeurswoning, die men hem in de nabijheid gebouwd heeft, van dag tot dag met dankbaar welgevallen rust, en dat met de vergulde hand op*

zijn kleinen toren ten hemel wijst, als om te zeggen, van waar de kracht en de lust tot dit alles gekomen is.

Aan den voet van dien *Vluchtheuvel* is het graf, waarin Ottho Gerhard Heldring naast de trouwe gade, die hem eenenveertig jaren had ter zijde gestaan, op twee en zeventig jarigen leeftijd is nedergedaald. Bijna drie jaren had hij ‘de deugdelijke huisvrouw’, wier waardij voor hem ‘boven de robijnen’ was, overleefd; maar na haar dood was hij, wat lichaamskracht en levensmoed betref, niet meer geheel dezelfde geweest als te voren. In het voorjaar van 1876 vertoonden zich ziekteverschijnselen, welke afleiding en verandering van lucht wenschelijk schenen te maken. Hij zocht die, na geneeskundigen raad te hebben ingewonnen, te Mariënbad in Boheme, maar overleed er den 11 Juli, slechts weinige dagen na zijne aankomst. De begrafenis in den vaderlandschen grond volgde den 17^{den}. Bij die aandoenlijke plechtigheid verhief zich, te midden van de tranen van honderden, die hem levenslang in zijn graf zouden zegenen, menige stem, om met diep gevoel en weemoedige vreugd getuigenis te geven van hetgeen Ottho Gerhard Heldring voor volk en vaderland, voor menschen christenheid geweest was; maar niemand, ook niet den steller dezer regelen, die ze nochtans waardeert, niemand viel het in, daar en toen, ook van zijne letterkundige verdiensten te gewagen. Zoo zeer waren zij door al het andere op den achtergrond geraakt.

Hij was sedert 1837 Lid der *Leidsche Maatschappij*, sedert 1840 Lid van het *Utrechtsch Genootschap* geweest.

In 1858 had de Koning hem benoemd tot Ridder van den Nederlandschen Leeuw.

Utrecht, Augustus 1877.

NICOLAAS BEETS.

Levensschets van Jan Christian Kindermann.

Waarom is 't - ach! al zoo velen werden me ontruk - waarom is 't juist uw beeld, dat mij hier telkens voor den geest treedt, trouwe Chonia, vriend, in lief en leed beproefd, dertig jaren lang? Is 't de onbuigzaamheid der trotsche Alpen, die boven nevel en donderwolken steeds het fiere hoofd ten hemel heffen? Zeker, aan uwe kracht heb ik mij vaak gesterkt, in uw moed vond mijne zwakheid haar steun; maar slechts ten halve hebben ze u gekend, die stroeve onbuigzaamheid uw hoofdtrek waanden: uw nobel hart, uw innig gemoedsleven bleef voor hen verborgen. Neen, niet de trotsche, kale bergspits roept me uw beeld voor oogen; het is veeleer de frissche berglucht, rein en fijn, die, door alle poriën dringend, bezielend en stalend, nieuw leven wekkend in den afgemartelden lijder, uwe trekken mij telkens weer voor den geest roept, oude getrouwe, met uw eerlijk hart, uw krachtigen geest, uw bezielenden adem .....

In 1847 mocht ik - jong predikant op mijn eerste standplaats - voor 't eerst Kindermann ontmoeten, toen hij zijne intreerede hield als Ev. Luth. predikant te Doe-

tinchem. Reeds kende ik hem als Teknander uit de *Pandora*; en *de Tijdspiegel*, drie jaren te voren door Fuhri opgericht, had me al menige kostelijke bijdrage van Kindermann gebracht. De degelijke kerkrede van den nieuwen prediker verkwikte me; dat was een ander Christendom dan ik op de collegebanken had geleerd. Weldra verstonden we elkander, en spoedig sloten de geestverwanten den band, dien de dood slechts schijnbaar losrukken kon.

Toch, het verschil was groot tusschen den man, door degelijke wetenschap en rijke levenservaring gerijpt, en den jongeling, die pas de eerste wankelende schreden zette op het doornig pad van het openbare leven.

Kindermann had reeds een veelbewogen leven achter zich.

Den 15^{den} Dec. 1804 was hij geboren in Amsterdam, waar zijn vader Carel Henrik Kindermann, gehuwd met Alida Hendrika Haas, een kruidenierswinkel en grossierderij had. In 1810 ontviel den zesjarigen knaap zijne moeder; hij werd naar de kostschool gezonden van den Heer Söhngen te Oorschot. In 1812 keerde hij naar Amsterdam terug, waar hij een wijle het onderwijs genoot van den Heer Van der Vijver. Maar reeds in 't volgende jaar ontviel hem ook zijn vader, wiens nalatenschap binnen twee jaren door wanbeheer bijna versmolt. Voor Kindermann en zijne zuster bleef geen andere toevlucht over dan het weeshuis. Het Luthersche Weeshuis te Amsterdam zal vóór ruim een halve eeuw wel niet beneden de overige weeshuizen van dien tijd gestaan hebben. Ze zullen wel trouwe verzorgers zijn geweest, de regenten van die dagen, en ook zij mogen het wel goed gemeend hebben, die vader en die moeder, en die strenge schoolmeester, die 't niet helpen kon, dat zijn onderwijs niet beter was. Maar als de menschlievendheid wordt gereglementeerd, wint haar teerheid en haar lenigheid er zoo zelden bij: noode ontgloeien kinderen in liefde voor het stroeve, onbuigzame reglement, en de gekaserneerde jeugd weet

in den commandant, die met stok en bullepees het reglement handhaaft, niet altijd den vader te herkennen. Door strenge artikels niet, maar door een mensch met een menschenhart wil de mensch nu eenmaal opgevoed worden. En bij de opvoeding dient ook wel een weinig gelet te worden op den aanleg en het karakter van een kind, en dat kan een reglement in 't geheel niet doen, en een reglement-vader ook maar heel gebrekkig. Kindermann's aanleg verlangde, dat hij met liefde gebogen, niet met geweld gebroken werd. En men schijnt daar het buigen niet altijd recht verstaan te hebben. Daarbij bezat hij een onkreukbaar gevoel van recht, en wanneer hem, nog meer wanneer een ander onrecht werd aangedaan, zooals ook in een weeshuis wel eens gebeuren kan, dan fonkelde zijn oog, dan balde zich zijn vuist ..... men vond den jongen lastig, gelijk men later den man ook wel eens lastig gevonden heeft .....

Er was wel eens iets bitters in den toon, waarop de man over het weeshuisleven van het kind zich uitliet. En zou 't zoo vreemd zijn, wanneer de droeve ervaring van het kind eenig spoor had achtergelaten in het hart van den man?

Het muffe weeshuis walgde hem. De zee, de vrije, fiere zee trok hem aan. Maar naar de zee mocht hij niet. Onwillig gehoorzaamde hij; toch bleef de zee hem lief, heel zijn leven lang, en zeeofficieren, o.a. den Pruisischen admiraal Schröder, een geboren Nederlander, gelijk men weet, telde hij tot aan zijn dood onder zijn liefste vrienden.

Het weeshuis uit: een weeshuiswet bepaalde, dat de weesjongen, die zijn ambacht verstond en eigen brood verdienen kon, ook op eigen beenen staan mocht en gaan waarheen hij wilde. Dan wil ik pakkistenmaker worden, riep Kindermann uit, dat vak is spoedig geleerd en weldra voedt het den werkman. Weder een veto van de machthebbenden. Hij moest studeeren, zoo luidde het bevel.

‘Dan maar in de theologie,’ was 't antwoord.

In de theologie: er was geen clericaal haar op zijn hoofd, en anti-clericaal in merg en been bleef hij tot aan zijn jongsten snik. Al wat clericaal was sarde hem; hij moest het bestrijden, het hooge, het voorname bovenal, en waar het clericalisme een holle vorm was, waar het flemend en kwezelend huichelde, daar rukte hij met forsche hand den doodvijand der moderne maatschappij het masker af om 't onder zijn voeten te vertrappen.

Och, ware Kindermann een weinig minder anti-clericaal geweest, een andere richting had zijn levensloop genomen en niet zonder titels en eerekruis ware hij in het graf gedaald.

Maar dan ware er een Christen verloren gegaan, een Christen, vrij en fier, een man des geloofs en der daad. Geen pronkend lijkgesteente, liegend nog voor het nageslacht, drukke uw stof; de eenvoudige zode, die uw gebeente dekt, edele kampioen voor waarheid en recht, voor godsdienst en vrijheid, nog na uw verscheiden verkondigt ze ons, dat gij geen menschenlof hebt begeerd, om geen klatergoud immer gebedeld.

De weesjongen-student kreeg een van den gang afgeschoten kamertje, waar niet gestookt worden kon (hij mocht eens te warm worden!), en bezocht in 't weezenpak de colleges, o.a. van David Jacobus van Lennep en van Plüschke. Den eerste dankte hij zijn klassieke vorming, in den tweede vond hij den vrijzinnigen geleerde en daarbij een vaderlijk vriend, die den wees aan zijne woning ontving en zorg droeg, dat de banden van het gesticht den jongeling ietwat minder knelden. En wat zijn onderwijs betrof - zeer gelukkig waren de Curatoren van het jeugdig Luthersch Seminarie geweest in de keuze van den eersten hoogleeraar, ‘een man van grondige geleerdheid, van bekwaamheid en geoefendheid in het onderwijs, een man van een open en eenvoudig karakter’¹. ‘De innige vroom-

1 De Bosch-Kemper, Godsd. en Wetensch., bl. 30.

heid en zuivere redelijkheid, die al zijne leerlingen in hem erkend hebben'¹, oefenden een beslissenden invloed uit op geheel de richting van Kindermann's geest. Meermalen, wanneer er een denkbeeld opdook, dat als splinternieuw werd begroet, als er een resultaat van het allerlaatste onderzoek werd openbaar gemaakt, zagen we Kindermann zich de handen wrijven en riep hij uit: dat heb ik al van Plüschke geleerd. Maar van Plüschke had hij ook geërfd den vromen zin, den Christelijken geest: het afbreken om af te breken stuitte hem; onwankelbaar stond hij pal voor de groote beginselen van godsdienst en zedelijkheid, en in hooge ingenomenheid met den Zoon des Menschen behoefde hij voor niemand te wijken. Ernstig schudde hij het hoofd, wanneer teugellooze onbedachtzaamheid met ruwe hand omverwierp zonder wat beters op te bouwen, en toen in de Hervormde Kerk het onzalige algemeene stemrecht werd doorgedreven, vernam ik zijn ernstige profetie: wind zaaien ze, storm zullen ze oogsten. Nog in zijn laatste dagen verzette hij zich met al de kracht, die er nog in hem was, tegen de invoering van datzelfde stelsel in zijn Kerkgenootschap. Hij hielp het zoo bewaren voor de ellende der ochlokratie, waarin de onpraktische wijsheid van eenige Modernen het Hervormde Kerkgenootschap gestort heeft.

Aan het Seminarie sloot Kindermann den vriendschapsband met Lublink Weddik, Meppen, Holtzapfel, Schröder, mannen, in later tijd met eere genoemd in hun kerkgenootschap, voor een deel ook in de Nederlandsche letterkunde waardig hun plaats bekleedend.

In 1827 werd Kindermann proponent. Hij was een korten tijd hulpprediker te Breda, werd in 1829 predikant te Wildervank en Veendam, waar hij tevens een geruimen tijd het rectoraat der Latijnsche school waarnam, toen de rector, Dr. Warren, de wapens had aangegord.

1 Ald., bl. 31.

In 1836 volgde hij eerie roeping naar Edam, waar hij 18 Nov. 1841 in 't huwelijk trad met Johanna Henriette Telting; uit dit huwelijk werden geboren: in 1842 Carel Henrik, die nog geen jaar de vreugde zijner ouders mocht zijn; in 1844 Carel Henrik, thans Ev. Luth. predikant aan Den Helder; in 1846 eene dochter, Wilhelmina Geertruida; te Doetinchem werd het gezin nog vermeerderd door de geboorte van Theodoor, in 1848, thans als arts gevestigd te Nieuweramstel; Christine Henriette Alida in 1852; Jacob, die zich aan de bouwkunde zou wijden, werd geboren in 1854.

In 1847 toog Kindermann naar Doetinchem, gedreven door den ernstigen raad van geneeskundigen om in hooger en droger lucht baat te zoeken voor de oogkwaal, waaraan hij bij herhaling leed.

Onvergetelijke jaren, die we samen doorbrachten in den lieven, eenvoudigen, toen nog niet gefanatiseerden Achterhoek. Hij toonde zich goed prediker, ijverig katecheet, trouw herder. Maar wat deed hij niet al meer! Na het vertrek van Dr. Van Meurs en vóór de komst van Dr. Van Cappelle belastte hij zich ook hier met de waarneming van het rectoraat. Als hij 's Zondags morgens gepredikt had, kwam hij naar Varsseveld, waar we samen Fuhri's Grootte Prentenboek maakten van oude houtsneden, waarbij een tekst moest gefabriekeerd worden; in *Flora* schreven we Brieven aan Maria en van Maria, toen reeds overtuigd, dat het met het onderwijs der vrouw een anderen weg op moest. Bijna gelijktijdig richtte ik het *Repertorium voor Buitenlandsche theologie* op en daarbij *Nederland*, en in 't eerste vertaalde Kindermann diep wijsgeerige stukken, in het tweede leverde hij novellen of humoristische opstellen, als: *Het Fatsoen. Een etmaal aan boord. De zoon des rechters. Eduard Gasink, 's rechters andere zoon. Een schipbreukeling. Een morgen van een rechter. Voorheen. Een vogelperspectief* (overzicht van de geschiedenis der Nederl.

letterk.) en tal van recensies. Daarbij verscheen reeds in 1850 *Wat er van Diepenbeek werd* (Utrecht), een boek, aan menschenkennis zoo rijk, tintelend van humor, snerpend in zijn satire: het was een sensatie-boek, dat nog in 1858 (Amsterd.) een derden druk beleefde. In 1851 volgde het *Godsdienstig handboek voor den Zeeman* (Utrecht, 1851), dat, ook naar de verklaring van geachte zeeofficieren, op menige bladzijde den rechten toon voor Janmaat weet aan te slaan.

Zijne hoofdwerken echter, waarmede hij zich een blijvende plaats in de Nederlandsche letterkunde verworven heeft, zijn: *Het beeld van Dirk Rafelsz. Kamphuysen, in de lijst van zijn tijd*, 2 deelen ('s Hertogenbosch, 1852, tweede dr., ald. 1853), en *De val van het laatste bolwerk der Protestanten, La Rochelle in 1627* ('s Hertogenbosch, 1853, tweede dr., Arnhem, 1864).

Wanneer men let op den spoed, waarmede deze werken elkander opvolgden; wanneer men daarbij weet wat alleen aan vertrouwde vrienden bekend werd, dat Kindermann een sterken prikkel had voor zijn letterkundigen arbeid, ligt het vermoeden van broodschrijverij niet ver.

Inderdaad, de hooge, droge lucht, die hij gezocht had, hij had ze wel gevonden; maar veel meer gaf Doetinchem hem ook niet, een tractement van *f* 670, zonder vrije woning, dat eerst in den loop van jaren tot *f* 945 werd verhoogd. Kort na zijn komst te Doetinchem verloor hij door een bankroet geheel zijn vermogen. Met onverstoorbare kalmte droeg hij dezen slag, en arbeidde nu dag op dag, en menigen nacht erbij, om in de behoeften van zijn gezin te voorzien. Maar geen oogenblik werd hij ontrouw aan zijn letterkundig geweten: de ernstigste bronnenstudie stelde hij zich ten plicht; naar Rochelle reisde hij om er in de archieven te wroeten, en menig hoofdstuk werd, ook om den vorm te volmaken, twee-, driemaal overgewerkt. Alleen zijn stalen ijver en onuitputtelijke kracht maakten

het mogelijk, dat binnen zoo kort tijdsverloop twee zoo degelijke werken onder zijne hand ontstonden.

Kamphuysen heeft als levens- en karakterbeeld blijvende waarde, en kenmerkt daarbij den geest, waarin Kindermann het Christendom als godsdienst der vrijheid en der liefde opvatte. 't Is een der wegbereiders geweest voor den geest van den jongsten tijd. *Rochelle* heeft, als bijdrage tot de kerkelijke en de staatkundige geschiedenis der 17de eeuw, de goedkeuring van bevoegden, zoowel als den bijval van het groote publiek verworven.

Van Kindermann's overige werken vermelden wij nog: *De Jezuiten 'Een woord van toelichting, door J.A. Alberdingk Thijm' bijgelicht*, (Doetinchem, 1851), *Graaf Willem van den Berg. Een flauwe in de dagen van kracht*, 2 deelen ('s Hertogenbosch, 1855), *Rome contra Utrecht*, (Utrecht, 1874), *Lodewijk van Nassau* (ald. 1874), *Eene geharnaste bijbellezing naar aanleiding van Matth. XXIII* (ald. 1874). Zigne dichterlijke bewerking van *Lessing's Nathan de Wijze, dramatisch leerdicht* (Amsterdam, 1861), beleefde een tweeden druk (ald. 1872).

Gaan wij onderscheidene vertalingen met stilzwijgen voorbij, verzwijgen mogen wij allerminst wat Kindermann voor *De Tijdspiegel* was. Eerst nadat, met den jaargang 1857, de redactie van Meppen in onze handen was overgegaan, hebben we Kindermann in al den rijkdom van zijn geest recht leeren waardeeren. Talloos zijn de vrije bijdragen, talloos de boekbeoordeelingen van allerlei aard, welke hij in den loop dier twintig jaren geleverd heeft: wijsbegeerte (want hij was een wijsgeer, maar die als kind gelooven kon) en geschiedenis, (vaderlandsche vooral en die der Nederlandsche, maar niet minder der Duitsche letterkunde), aethetica en fraaie letteren, godgeleerdheid en natuurkunde (aan kennis der natuur paarde hij een idealistische wereldbeschouwing, en met snerpemde slagen geeselde hij den materialistischen ongeest) behandelde

hij beurtelings in de kolommen van *De Tijdspiegel*, en het was hem toch niet te veel, den nietigsten vertaalden roman tot op de laatste bladzijde door te lezen om dan het onding aan de kaak te stellen. Onder zijn latere vrije opstellen wijzen we op zijn belangrijke *Aphoristische gedachten*, in den jaargang 1875. Komisch was 't in de laatste jaren telkens weer in zijn brieven te lezen: ik leid een plantenleven, ik ben traag en tot niets nut, ik voer niets ter wereld uit, - brieven, die ten geleide strekten van een vier- of vijftal flinke bijdragen. Nog maar weinige weken voor zijn dood zond hem de redactie van *De Tijdspiegel* eenige werken ter beoordeeling. Na zijn verscheiden keerden ze tot haar terug; maar - in de meeste lag de recensie, degelijk en helder, zoo goed als hij er in zijn beste dagen geschreven had.

In 1868 (7 Aug.) had Kindermann zijn trouwe gade verloren; hij gevoelde dat ook zijn taak was afgewerkt: in Juli 1869 legde hij het predikambt neder en vestigde zich in Mei 1871 te Utrecht. Maar rusten kon hij niet zoolang het dag was. Hij werd gekozen tot lid van den Lutherschen Kerkeraad, niet zonder tegenstand van de conservatieve leden; toen juist dezen hem zijne benoeming kwamen aankondigen en niet verborgen, dat zij hunne stem niet op hem hadden uitgebracht, was zijn éénig antwoord: Mijneheeren, ik neem het aan. Hij was geen dood lid, maar ijverde ook daar voor vrijheid en vooruitgang. Overigens verdeelde hij zijn tijd tusschen de studeerkamer en de cel, waar hij, als lid van het Genootschap tot zedelijke verbetering van gevangenen, het vriendelijk licht des Evangelies bracht in de sombere duisternis van den kerker.

Allengs echter ontzonken hem zijne krachten; hij moest zijne kamer houden, straks ook 't bed. Zijn geheugen, sedert lang verzwakt, faalde wel eens, maar helder en krachtig bleef zijn geest en vroom zijn hart.

Zóó vond ik hem weinige dagen vóór zijn verscheiden. We voerden nog een hoog ernstig gesprek. Van scheiden spraken we niet; maar toen we elkaar de hand nog eens, en nog eens drukten, en we elkaar met een langen, langen blik in de oogen staarden, toen wisten we beiden wel, dat het voor 't laatst was.

Den 19^{den} December 1876 ontsliep hij.

Hij had van 't leven niet veel meer gehad dan de hooge, droge lucht van den Achterhoek.

Voor karakters als Kindermann is hoogheid, noch titel, noch eere.

Maar wie ze ontmoeten mag op zijn levensweg, hij voelt er zich door verfrischt en gelouterd, versterkt en bemoedigd.

Mannen, zoo vrij en zoo fier, zoo vroom en zoo vroed, zoo helder en zoo warm - hadt gij er meer van dien stempel, lief vaderland, gij kondt gerust zijn.

Samaden, Engadin, Aug. 1877.

J.P. DE KEYSER.